

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Завршни мастер рад

**Емигрантска влада Краљевине Југославије у
*Гласнику СИКД „Његош“***

Ментор:

Проф. др Мира Радојевић

Студент:

Филип Радовић

ИС 18/58

У Београду, септембра 2020. године

Садржај

Предговор	3
Увод.....	6
Слом Краљевине Југославије и окупација.....	6
Одлазак владе Краљевине Југославије у емиграцију	7
Партизански и четнички покрет: од сарадње до сукоба и стратешке разлике.....	9
I Влада Краљевине Југославије у емиграцији.....	13
Стратегија прве емигрантске владе и сукоби.....	13
Емигрантске владе Слободана Јовановића и Милоша Трифуновића	16
КПЈ и партизански покрет као политички изазов за емигрантску владу	18
Чиновничка емигрантска влада Божидара Пурића.....	20
Последња емигрантска влада и проглашење Демократске Федеративне Југославије.....	21
II <i>Гласник СИКД Његош</i>	24
III Јован Ђоновић.....	26
Политичар и револуционар у времену нетрпељивих?.....	26
Искуства са југословенском владом у тоталном рату 1941–1945	28
О везама и извештајима емигрантске владе и Драгољуба Михаиловића.....	30
О разиласцима у емигрантској влади и последицама по Д. Михаиловића и четнике.....	33
IV Коста (Стеван) Павловић	36
О раду владе Д. Симовића.....	36
О сукобима у емигрантској влади 1942–1943	38
О последњој емигрантској влади са Д. Михаиловићем као министром.....	40
О последњој емигрантској влади и намесништву.....	43
V Радоје Вукчевић.	46
Сукоби у емигрантској влади и однос Савезника до Техеранске конференције.....	46
О притиску Британаца за владу И. Шубашића	47
VI Осврт на судбине важнијих сарадника, споменутих председника влада и страначких лидера.....	50
Емиграција.....	50
Повратак у Југославију	51
Закључак	53

Списак коришћених скраћеница	59
Извори и литература	60
Извори	60
Литература	60

Предговор

Ниједна држава у Европи није била толико подељена од стране окупатора, као што је то била Краљевина Југославија. Сукоби међу њеним народима имали су више димензија: међунационалну, идеолошку, верску и свакако са окупатором, што је проузроковало масовна страдања, много полемика и питања о будућем уређењу и уопште опстанку државе, променљив однос савезницима и осетљиве међунационалне и политичке односе. Као што је био случај и са многим другим државама, влада Краљевине Југославије била је принуђена да напусти државу и борави током већине рата у емиграцији¹. У овом случају је то било углавном у сарадњи са или под покровитељством Велике Британије. Историографија је о владама у емиграцији почела да се исцрпије бави почетком осамдесетих година прошлог века. Међу тим радовима истичу се: зборник докумената Бранка Петрановића (Branko Petranović, *Jugoslavenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, Beograd/Zagreb 1981) и књига Веселина Ђуретића (Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću: internacionalizacija jugoslovenskih protivrjčnosti: 1943–1944*, Beograd 1982). За општу историју Југославије, у којој је контекстуализована и емигрантска влада, изгледа да су најпогоднија и даље дела Бранка Петрановића (Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije II: Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1978; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992). С обзиром на то што је емигрантска влада легитимитет признавала првенствено четничком покрету, потребно је и обратити пажњу на дело Јоза Томашевића (Jozo Tomashevich, *War and revolution in Yugoslavia 1941–1945: The Chetniks*, Stanford 1975). О раду владе у емиграцији бавили су се и историчари српског порекла чији су родитељи или они сами остали у емиграцији. Истиче се Стеван Павловић и његов чланак: *Stevan K. Pavlowitch, „Out of Context - The Yugoslav Government in London 1941-1945”*. *Journal of Contemporary History*. vol. 16, no. 1 (1981), 89–118.

Тема овог рада ће бити сведочења и садржаји сарадника Гласника Српског историјско културног друштва *Његош* из Чикага о емигрантској влади. Та сведочења значајна су због тога што су они већ од 1958. године веома детаљно износили своја сведочења кроз разне личне дневничке забелешке, непосредна документа, кореспонденцију са осталим члановима емигрантске владе – пошто су неки од њих и били

¹ У даљем тексту, емигрантску владу Краљевине Југославије означаваћемо синтагмом „емигрантска влада“, с обзиром на то што ће то бити једина влада у емиграцији о којој ће бити речи.

чиновници, и друге врсте извора који могу послужити у историографији. Приликом проучавања истог потребна је и опрезност, јер је редакција часописа отворено прочетнички опредељена, уз чак и понеке увредљиве коментаре, али макар уз номиналну отвореност за било какву сарадњу. Та сведочења су важна, јер су саопштавана у време када још увек није превише писано историографски о емигрантској влади, што може представљати и прилог проучавању неке историје историографије. Сведочења посебно могу да употпуне и биографске податке о многим члановима те владе попут: Душана Симовића, Слободана Јовановића, Милана Грола, Милоша Трифуновића, Ивана Шубашића, Момчила Нинчића, Петра Живковића и других.

Приликом прелиминарних истраживања три особе су се истакле у исцрпним сведочењима о раду емигрантске владе: Јован Ђоновић, Коста Ст. Павловић и др Радоје Вукчевић. О непосредном раду емигрантске владе, међустраничким и слободно речено, међунационалним сукобима у њој, највише је непосредних сведочења изнео К. Ст. Павловић, који је и сам током скоро целокупног времена боравио уз емигрантску владу и био њен – у почетку дипломата, а касније и шеф кабинета три председника владе. Ј. Ђоновић, учесник многих веома важних догађаја у првој половини „кратког” XX века и човек са везама широм Балкана, а слободно речено и света, објавио је највише сведочења о посредним и директним везама са Драгољубом Михаиловићем и проблемима које је све то пратило унутар саме емигрантске владе, али и у односима са савезницима, пре свега Великом Британијом. Са нешто другачијим приступом сведочења је донео и Р. Вукчевић, који је своја излагања граничио са најважнијим савезничким конференцијама – у Техерану, на Јалти и у Потсдаму. Уз три најопширнија сведока у овом часопису, биће речи и о другим сарадницима часописа и емигрантске владе, који су нешто мањим излагањима, али свакако употпуњавајућим, изнели сведочанства о њој. У овом раду ћемо се ограничити на њихова изношења од априла 1941. године, када је влада напустила Југославију до марта 1945. године, када је прекинуто двовлашће – постојање емигрантске Владе и Националног комитета ослобођења Југославије и проглашена Демократска Федеративна Југославија. Како изазови владе не би остали деконтекстуализовани, потребно је изнети и шта се оквирно дешавало у окупираној Југославији и који су били главни државотворни супарници, пре свега креирање државе од Комунистичке партије

Југославије. У раду ћемо изнети и кратак „епилог“ о сведоцима, председницима емигрантских влада и важнијим страначким првацима о којима су сарадници говорили.

За откривање једног оваквог часописа, који је донео важна сведочења о једном времену и израду овог рада уопште, захвалност највише дугујем професорки Мири Радојевић. За интересовање о нечему што одржава традицију Петра II Петровића Његоша, заслужни су моје порекло, породица и сурови камен Црне Горе.

Увод

Слом Краљевине Југославије и окупација

Краљевина Југославија нападнута је без објаве рата од стране Немачке, Италије и Мађарске, уз коришћење граница и Румуније и Бугарске 6. априла 1941. године. Рано ујутру масовно су бомбардовани Београд и многи други градови и стратешка места. Адолф Хитлер је већ истог дана оптужио „војну клику“ у Београду и „британске плаћенике“ да су срушили мир са Немачком. Војска Краљевине Југославије доживела је слом на готово свим фронтима², изузев неких успеха у пределима Црне Горе против италијанске војске код Скадра. Карактеристична су била масовна дезертерства хрватских војника, на шта су и сами нападачи рачунали, с обзиром на лоше српско-хрватске политичке односе. Сви незадовољни народи у Југославији вршили су злочине над Србима још за време Априлског рата, а то се наставило и после. Након капитулације предели Дравске бановине подељени су између Немачке и Италије. Бачка и Барања прикључене су Мађарској, Македонија је прикључена Великој Бугарској, а Косово и Метохија Великој Албанији. Црна Гора, односно делови Зетске бановине, стављени су под протекторат Италије, док је њој прикључена директно и већина Далмације³.

У Србији и Банату успостављена је војна управа Немачке – одређену цивилну управну власт у почетку је у Србији вршио Савет комесара⁴. Крајем августа 1941. године, због немогућности да се сузбију тада већ започети устанци, на чело владе под окупацијом био је постављен генерал Милан Недић, који је имао и одређене оружане формације⁵. Са њом је сарађивао и фашистички покрет Збор Димитрија Љотића. У његовим говорима, сматрао је да победом Немачке Србија треба да обезбеди боље место у поретку. Влада М. Недића била је екстремно антикомунистичка, али није подносила ни Д. Михаиловића и

² Београд је масовно бомбардован 6. априла; Ниш и Скопље су заузети већ 7. априла; У Загребу је 10. априла Славко Кватерник прогласио НДХ и тамо су немачке трупе дочекане са цвећем. Београд је заузет 14. априла, а капитулација војске потписана је 17. априла 1941. године.

³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije II: Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1978, 97–99, 103; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 107, 111, 120–128.

⁴ Њиме је руководио Милан Аћимовић.

⁵ Српски оружани одреди, односно, Српска државна стража, Српска добровољачка команда фашистичког покрета Збор.

његов покрет отпора, са којим ће се такође сукобљавати у више наврата сваке године током рата, али су тежили и да остваре одређену сарадњу⁶.

Најпроблематичније било је то што је створена Независна Држава Хрватска (НДХ) под усташким покретом на челу са поглавником Анте Павелићем, која је обухватила већину територије Бановине Хрватске⁷, остатак Босне и Херцеговине и делове Срема, где су легализовани масовни злочини, највише над Србима и Јеврејима, али свакако и према осталим политичким неистомишљеницима и Ромима. Већ истог месеца по капитулацији основано је хрватско домобранство као регуларна војска, а такође и Усташка војница, као партијска. Они су одмах започели са масовним терором над српским и јеврејским становништвом. Највише су страдали у логорима Јасеновац и Стара Градишка на Сави⁸. Власт НДХ имала је масовну подршку за своје активности од хијерархије католичке цркве. Спој католичког клерикализма и фашизма Бранко Петрановић сматра фашизмом медитеранског типа. Злочини су били масовни и у бугарском, мађарском и албанском окупационом сектору. Готово сви суседски народи били су у већој или мањом мери незадовољни „Версајском творевином“ Југославијом⁹.

Одлазак владе Краљевине Југославије у емиграцију

Велика Британија давала је уточиште свим емигрантским владама у Европи. Винстон Черчил, њен премијер, био је врло задовољан пучем 27. марта и поздравио је владу Краљевине Југославије¹⁰ са њеним председником Душаном Симовићем¹¹. В. Черчил

⁶ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 220–223, 415; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије 1941–1945*, Београд 2011, 58, 139, 155, 198, 208, 636.

⁷ Више од половине Далмације анектирала је Краљевина Италија.

⁸ Број страдалих је и даље предмет контроверзи, али по свој прилици прелази 500 хиљада жртава.

⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije II*, 97–99, 103; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 107, 111, 120–128; Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980, 117.

¹⁰ Ту владу сачињавали су: Д. Симовић, председник владе; Слободан Јовановић и Влатко Мачек, потпредседници владе; министри: Богољуб Илић, војске и морнарице; Момчило Нинчић, иностраних послова; Милош Трифуновић, просвете; Божидар Марковић, правде; Милан Грол, социјалне политике и народног здравља; Срђан Будисављевић, унутрашњих послова; Сава Косановић, снабдевања и исхране; Јурај Шутеј, финансија; Јосип Торбар, пошта, телеграфа и телефона; Иван Андерс (10. 4. заменио га Бариша Смољан) трговине и индустрије; Франц Куловец (кога је 10. 4. заменио Миха Крек), грађевине; Богољуб Јефтић, саобраћаја; Бранко Чубриловић, пољопривреде; Ц. Куленовић, шума и рудника; Јурај Крњевић, Франц Сној, Јован Бањанин, Милан Гавриловић и Марко Даковић – без портфеља.

¹¹ Рођен је 1882. године у Крагујевцу. Завршио је Војну академију у Београду 1905. године и учествовао у балканским и Првом светском рату. У међуратном периоду посветио се ваздухопловству, стекао генералски

покушавао је да позове владу да не напушта земљу и позивао на отпор у планинама, али то није успео. У тој влади су већ 8. априла почели сукоби између чланова, јер владу су напустили В. Мачек, лидер Хрватске сељачке странке (ХСС), неколико њених чланова¹² и Џ. Куленовић¹³, односно одлучили су да остану у окупираној држави. С. Јовановић¹⁴, М. Даковић¹⁵ и Б. Илић¹⁶ оптуживали су већ у то време Хрвате за издају. Влада се евакуисала преко Ужица и Никшића за Атину. Краљ Петар II Карађорђевић, у својству Врховног команданта Југословенске војске, упутио је 16. априла поруку да ће влада напустити земљу и да ће наставити борбу ван земље уз савезнике Велику Британију и Грчку. Символично је истакао и речима: „част заставе је спасена, али и да је национална слобода у опасности“, што је поновио и почетком маја 1941. године. Антони Идн, британски министар спољних послова, изјавио је после само једног дана напуштања државе да за легитимног представника признаје једино југословенску владу у избеглиштву. Влада Краљевине Југославије прво се упутила у Грчку, чиме је фактички постала емигрантска влада, а затим се разним путевима – неки чланови ишли су преко Каира, концентрисала прво у Палестини. Чланови емигрантске владе разматрали су тамо куда је најбоље ићи, али нису

чин и био начелник генералштаба 1938–1940, када га је заменио Петар Косић. Био је један од главних организатора пуча 27. марта, (Велимир Иветић, *Начелници генералштаба 1876–2000*, Београд 2000, 49–50)

¹² И. Андерс, Ј. Торбар и Б. Смољан.

¹³ Рођен је 1981. године. Био је председник Југословенске муслиманске организације од 1939. године и члан југословенских влада од 1938. до 1941. године. Осман, његов брат, и он били су потпредседници усташких влада НДХ („Džafer Kulenović“, у: *Тко је тко у НДХ: Хрватска 1941.–1945.*, главни уредник Darko Stuparić, Zagreb 1997, 216–217).

¹⁴ Рођен је 1869. године у Новом Саду. Студирао је право у Швајцарској, а када се вратио у Србију, почео је да ради на Правном факултету. Написао је много студија из српске, енглеске и француске историје, књижевности и права XIX века, а у Краљевини Србији се бавио и дипломатијом. Писао је радове и покретао часописе са најистакнутијим југословенским интелектуалцима свога доба и био је присталица Југославије и члан Српске академије наука и уметности (САНУ) и Југословенске академије знанствености и умјетности (ЈАЗУ). Политички се највише активирао пред рат као противник споразума Цветковић-Мачек и сарадник Српског културног клуба (В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 33; Александар Павковић, *Слободан Јовановић: један неконвенционалан приступ политици*, Београд 2008, 15–27)

¹⁵ Рођен је 1880. године на Грахову у Црној Гори. Завршио је Правни факултет у Београду. Био је први председник *Клуба црногорске универзитетске омладине* на Универзитету у Београду, који је критички био настројен према режиму краља Николе. У бомбашкој афери 1907–1908 осуђен је на смрт у одсуству, али убрзо помилован. За време Првог светског рата, Марко је интерниран у логор Карлштајн где је остао до слома Аустроугарске. Био је посланик Подгоричке скупштине 1918. и Привременог народног представништва Краљевства СХС 1919. године, (Вукић Илинчић, „Свестрано маркантна личност“, у: *Свевиђе*, бр. 41 [2001]).

¹⁶ Рођен је 1881. године у Крагујевцу. Учествовао је у балканским и Првом светском рату. У међуратном периоду у више наврата је био начелник штаба дивизијске области, а 1940. године одбио је да буде начелник штаба Пете армијске области, због чега је пензионисан. Након пуча 27. марта прихватио је да буде министар војске и морнарице (Миле Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 2004, 160–161).

имали пуно опција – једино су биле реалне САД и Велика Британија, мада је С. Јовановић наглашавао да је тада и Москва постала један од центара светске политике. Британци су желели да контролишу југословенску владу, па су утицали да се она тада одлучи да иде у Лондон. Д. Симовић такође се слагао са тиме, али према неким сведочењима, то је учинио из својих, по свој прилици, непоузданих разлога¹⁷. Емигрантска влада се за одлазак одлучила крајем маја 1941, а Британија је организовала сва организационо-техничка питања око превоза и смештаја, што је мало која друга избегличка влада, изузев председника Пољске, имала. Из земље је успело да се извуче и нешто више од триста официра и око 1.500 војника. Емигрантска влада упутила се за Лондон јула 1941. године. Ишла је из земље са великим моралним аргументом због чињенице да је 27. марта извршен преврат, али слабост је било то што ниједан батаљон није успела да извуче из земље. Бранко Петрановић истакао је да краљ Петар II није био дорастао ситуацији у којој се нашао – Британци су га описивали као веома слабог карактера и младог (непуних осамнаест година). Стално је био под утицајем или Британаца, или двора. Влада се могла користити и златом Народне банке Југославије, које је изнето из државе раније. Све савезничке државе, признавале су тада југословенску владу у избеглиштву као једину легитимну¹⁸.

Партизански и четнички покрет: од сарадње до сукоба и стратешке разлике

Већ поводом усташких злочина у Херцеговини су у јуну 1941. године избили спонтани устанци, који су се јављали у почетку и у Босни, а потом и у другим пределима. Убрзо потом, у окупираној Краљевини Југославији истовремено су се организовала и конкретно активирала два покрета отпора, која су се политички умногоме разликовала, а касније се то испољило и у пракси и доводило до њиховог међусобног сукоба. Партизански одреди, организовани од стране Комунистичке партије Југославије (КПЈ) на челу са Јосипом Брозом Титом, званично су се активирали након напада Немачке на СССР, 22. јуна 1941. године. Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда

¹⁷ Д. Симовић истицао је да принцеза је Олга, супруга кнеза Павла Карађорђевића, већ у то време у Палестини почела да ствара интриге против краља Петра II.

¹⁸ Једино је Совјетски савез у мају 1941. године прекинуо дипломатске односе, да би исте обновио после напада Немачке на СССР (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije II*, 54)

(НОПО) формирали су 27. јуна, народ су позвали на устанак 4. јула¹⁹, а за дан устанка сматрали су 7. јул 1941. године, када су у Белој Цркви убијена два жандарма. На Петровдан, 12. јула 1941, одржана је скупштина на Цетињу, под покровитељством италијанских окупационих власти где је званично поништена одлука о присаједињењу Црне Горе са Србијом из 1918. године²⁰. Као реакција на такав догађај, дан касније, избио је масован устанак у Црној Гори, где се организовало око 30 000 бораца²¹. Током јула и августа избијали су устанци широм окупиране територије. Партизански покрет практиковао је саботаже инфраструктуре, комуникација, и наоружања. У то време се све више ширио, да би крајем августа 1941. дошло до идеје о стварању слободне територије. Суштински, био је готово у потпуности офанзивне стратегије. Тај покрет био је уједно и политички, па су веома брзо започели спроводити и социјалну револуцију, која је стављена и у функцију националног ослобођења. Као нови органи власти, стварани су народноослободилачки одбори (НОО), који су служили за друштвени и социјални преврат. Врхунац прве године био је стварање Ужичке републике, слободне територије у западној Србији под контролом партизана. У одређеним периодима, политичка идеологија и социјална револуција доводила је до „левих скретања“, што је масовније било крајем 1941. и почетком 1942. године. Вође партизанског покрета истицале су да је неодвојива карактеристика њихове борбе и сукоб са старим поретком. У исту раван стављали су својом пропагандом и М. Недића и А. Павелића, иако су паралеле по свој прилици неодрживе²².

Иако се покрет Југословенске војске у отаџбини (ЈВУО), односно четнички покрет под вођством Драгољуба Михаиловића формирао још у мају 1941, стратегија је била нешто другачија – у почетку нису планирали да безусловно ступају у борбу, нарочито са надмоћним Немцима и Италијанима, али ни са комунистима. Као стратешки циљ, тежили

¹⁹ Томе је претходио говор Ј. Стаљина и директива Коминтерне да се ступа у борбу.

²⁰ Скупштину су организовали црногорски сепаратисти, међу којима је најистакнутији био Секула Дрљевић, припадник међуратне Црногорске федералистичке странке, близак усташком покрету и сарадник Италијана. Блиских идеја био је и Јован Пламенац, који је касније сарађивао са М. Недићем. Група око Новице Радовића такође је била сепаратистички оријентисана, али није подржавала претензије НДХ. Саво Вулетић, члан Главног одбора ЦФС, бранио је федеративну Југославију и касније је пришао четничком покрету. (Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори: четнички и федералистички покрет 1941–1945*, Подгорица 1977, 63–73)

²¹ У устанку су учествовале присталице и партизанског и четничког покрета.

²² В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 177–182, 188, 201, 240.

су, макар номинално, да се сачува српски народ и стратегију до краја нису битније мењали. Сматрали су да је сврсисходније да се у борбу ступи у случају искрцавања савезника или југословенске војске, наглог слома окупатора или идентичних околности. Покрет је суштински био дефанзиван. Ипак, с обзиром на то што се партизански покрет активирао и веома проширио своју мрежу током јула и августа, што им није одговарало, и они су се упустили у борбу. У историографији се истиче као најважније ослобађање Лознице 31. августа 1941. године, као једна од првих битнијих акција. Д. Михаиловић изјашњавао се за легитимног настављача континуитета југословенске војске. Јануара 1942. именован је и за министра војске у емигрантској влади, о којој ће прецизније бити речи ниже. Четнички покрет давао је предност решавању српског националног питања. У неколико наврата чак се спомињала и могућност колективне одмазде над народима који су вршили масовне злочине над Србима. Централни национални комитет (ЦНК) формиран је августа 1941. године и био је највише политичко тело ЈВУО-а, али четнички програми нису до 1944. године усвојени на неком општесрпком или југословенском скупу. Тек су на Конгресу у селу Ба, јануара 1944, усвојили неке конкретне програме, али то су била програмска документа појединаца, као што је случај са списом *Велика Србија* из јуна 1941 године²³, који је говорио о хомогеној Србији. Тада су се определили за обнову Југославије као парламентарне монархије са три федералне јединице: српске, хрватске и словеначке, али уз осетно проширење српске²⁴.

Два покрета сарађивала су крајем лета и јесени 1941. године и у многим градовима боравили су и једни и други. Заједнички су учествовали у акцијама у западној Србији: блокада Ваљева, напад на Шабац и Краљево и др. Ипак, то није пролазило без појединачних инцидената и нетрпељивости. На захтев партизана, састанак на којем су присуствовали Д. Михаиловић и Ј. Б. Тито одржан је 27. октобра у Брајићима, код Горњег Милановца. Партизани су предложили заједничку борбу и снабдевање и оснивање НОО, што четници нису хтели да прихвате. Они су сматрали да НОО руше старе органе власти и да КПЈ тежи да сруши „легални поредак“ за рачун СССР. У наредним данима избио је

²³ Аутор списка био је Стеван Мољевић, адвокат из Босне. Он је сматрао да Србију треба да чини: Србија, Црна Гора, Босна, Источна Херцеговина, Северна Далмација, Јужна Далмација од Плоча до испод Шибеника, српски делови Лике, Кордуна и Баније, Барања и делови Славоније: Пакрац, Вуковар, Осиек и Винковци.

²⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 182–186, 211, 274; Jozo Tomashevich, *War and revolution in Yugoslavia 1941–1945: The Chetniks*, Stanford, 1975, 175.

међусобни сукоб који се претворио у готово непрекидни братоубилачки рат у наредним годинама, који је добијао све шире размере где год се то затекло. Немци су 11. новембра 1941. године преговарали и са Немцима у Брајићима, приликом чега је Д. Михаиловић нагласио немачком официру Рудолфу Когарду да неће дозволити да се „српска крв бескрајно пролива“, али и изразио спремност да се са Немцима и М. Недићем бори против комуниста. Немци су ипак покренули офанзиву и потиснули оба покрета, готово у потпуности изван Србије под окупацијом. Оба покрета отпора усмерила су своје деловање према територији НДХ²⁵.

²⁵ Исто, 231, 240, 266–270.

I Влада Краљевине Југославије у емиграцији

Стратегија прве емигрантске владе и сукоби

Емигрантска влада потписала је 24. септембра 1941. године Атлантску повељу, чији су принципи били уништење нацизма и разоружавање агресора. Већ 1941. године изразила је и територијалне претензије према Италији и Аустрији, за шта се највише залагао М. Крек²⁶, што је и било логично с обзиром на то што су у тим пределима највише живели Словенци²⁷. Главно питање којим се прва емигрантска влада бавила било је војно питање и окупљање добровољаца, међутим њихов број није био значајнији. Командант југословенских трупа на Блиском Истоку током 1941. године био је генерал Б. Илић. Крајем 1941. емигрантска влада је у војним питањима почела је да се ослања на четнички покрет, док је своје деловање усмерила и концентрисала на ваздухопловство. Поводом тог војних питања, почетком 1942. године избио је конкретан сукоб између старијих официра, углавном авијатичара, окупљених око Б. Мирковића²⁸, Д. Симовића и Б. Илића и млађих официра копненог војног рода, окупљене браће Радоја Кнежевића, министра двора и мајора Живана Кнежевића²⁹, најзаслужнијих за реализацију мартовског пуча. С. Јовановић сматрао је да је суштина те кризе била жеља за ауторитетом³⁰. Емигрантска влада је такође организовала пропагандне активности за покрет Д. Михаиловића широм земље, од којих је најзначајнији био онај са Средњег и Блиског Истока, где је као делегат постављен Јован Ђоновић, о коме ће бити више речи ниже. Други најзначајнији пункт владине пропагандне активности био је Југословенски информативни центар у Њујорку, који је формиран у

²⁶ Рођен је 1897. у Корушкој, где је завршио и Правни факултет. Учествовао је у Првом светском рату у Аустроугарској војсци. Био је члан клерикалне Словеначке народне партије од 1921. године и члан влада Милана Стојадиновића и Драгише Цветковића.

²⁷ Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću: internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti na političkoj pozornici Drugog svjetskog rata*, Beograd 1982, 70–75, 81.

²⁸ Рођен је у Ваљеву 1884. године. Имао је идентичну каријеру као Д. Симовић – Војна академија, учешће у ратовима Краљевине Србије и прелазак у ваздухопловство у међуратном периоду. Дана 31. марта 1941. године именован за команданта Ваздухопловства и на тој функцији се налазио током Априлског рата. Организовао је евакуацију из земље 15. априла 1941. године, прво у Грчку, а затим у Египат (М. Вјелјас, *n. d.* 219).

²⁹ Р. Кнежевић рођен је 1901. године у Страгарима. Дипломирао је књижевност у Београду, био је члан Југословенске демократске странке (ЈДС) и особа која је била веза између опозиционих политичара и завереника 27. марта, с обзиром на то што је његов брат Живан био војник и имао чин мајора (Миливој Бешлин, „Кнежевић, Радоје Ј.“, у: *Српски биографски речник*, руководио Чедомир Попов, Нови Сад 2011, 101–102.)

³⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije II*, 51–55; V. Đuretić, *n. d.* 16–19, 24–27, 50.

јануару 1942. године³¹. Међутим, тај пункт је долазио у сукоб са владом, нарочито са Константином Фотићем,³² амбасадором у Вашингтону, јер је центар радио на „демистификацији“ покрета Д. Михаиловића³³.

Да ствари у емигрантској влади на релацији односа српских и хрватских политичара нису биле идеалне, говори и то да је већ 17. априла Д. Симовић једва спречен да за слом у Априлском рату јавно окриви Хрвате. Односи су се посебно погоршавали након стицања вести из окупиране земље, али су чланови емигрантске владе ипак прихватили да у почетку једнако славе В. Мачека и Д. Михаиловића. Суштина сукоба било је то што су Хрвати, а пре свега Ј. Крњевић³⁴, тежили да релативизују злочине у НДХ³⁵. Према сећању М. Грола, од августа до октобра интензивно се о томе расправљало, а Ј. Крњевић наглашавао је у више наврата и позивао Србе „да се не љуте на Хрвате због онога што се данас ради са њима у Хрватској, јер то не чине Хрвати, већ неколико изрода и бандита“³⁶. Сукоби су се додатно продубили када је стигао Меморандум Српске православне цркве³⁷, који је саопштавао о масовним злочинима над Србима у НДХ. Тада се чак доводило у питање и заједништво и опстанак Југославије, а неки су чак према сведочењима говорили и о одмазди над Хрватима³⁸. Најистакнутији министри у

³¹ Њиме су руководили С. Косановић, Иван Шубашић и Франц Сној.

³² Рођен је 1901. године у Шапцу. Завршио је и докторирао Правни факултет у Паризу, а учествовао је у балканским и Првом светском рату. Одмах по завршетку рата почео је да ради у дипломатији Краљевине СХС и Југославије као функционер у посланствима у Лондону, Женеви, Варшави, делегат у Друштву народа, чиновник у министарству спољних послова, да би 1935. године био постављен за посланика, а 1942. и првог амбасадора у Вашингтону. Био је изразито антинемачки опредељен (Nataša Milićević, „Konstantin Fotić – diplomata od karijere”, у: *Tokovi istorije*, god. XVI, br. 1 (1998), 147–50).

³³ V. Đuretić, *n. d.*, 65.

³⁴ Рођен је 1985. у Загребу. Право је завршио у Бечу за време Првог светског рата и одмах по повратку у земљу постао је члан будуће ХСС. Након завођења диктатуре 1929. године боравио је у емиграцији, приликом чега је контактирао и са фашистичким усташким покретом, али се са њима ипак разишао јер је подржавао западну демократију, а не фашизам. У земљу се вратио 1939. године и био министар у влади Д. Цветковића и прве три емигрантске владе (Zdeno Radelić, „Krnjević, Juraj“, у: *Hrvatski biografski leksikon*, glavni urednik Nikša Lučić, Zagreb 2013).

<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11358> (Приступљено 1. 9. 2020)

³⁵ Чак и када је споменуто усташке злочине, морао је да дода и „батињање и масовно отпуштање хрватских учитеља у време диктатуре“.

³⁶ Мира Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014, 207–212.

³⁷ Састављен је августа 1941. године и предат је као апел генералу Данкелману да се зауставе прогони над Србима у НДХ. У документу се наводи да је до тада убијено преко 180 000 Срба (*Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata. Tom I. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, odgovorni urednik Slavko Vukčević, Beograd 1993, 593–597)

³⁸ Илија Јукић споменуо је М. Нинчића.

међунационалним расправама и пребацивањима били су М. Нинчић³⁹, министар иностраних послова, и Ј. Крњевић, потпредседник у емигрантској влади, а у САД, К. Фотић и И. Шубашић⁴⁰. К. Фотић, у сарадњи са песником Јованом Дучићем и владиком Дионисијем, спроводио је пропаганду која је чак доводила у питање могућност обнављања Југославије. Неки српски политичари, углавном они ван историјске Србије, нису били задовољни толиким наглашавањем злочина⁴¹. Ствари су ипак успевале да се некако стишају, али углавном уз наглашене паритете – главни пример је Недић-Павелић. У јеку тих притисака, Британци су тада, као могућност, сматрали да би уклањањем М. Нинчића и довођењем С. Будисављевића⁴², В. Вилдера и Бранка Чубриловића⁴³, била ослабљена „великосрпска опција“, а С. Јовановића и М. Грола⁴⁴ сматрали су „умереним“ српским опцијама⁴⁵. М. Грол био је критичан и према умањивању и релативизовању злочина над Србима, али и према српској пропаганди у Америци, јер није видео опције изван југословенског оквира. Сматрао је да би у том случају српски народ „највише платио“⁴⁶.

³⁹ Рођен је 1876. године у Јагодини. Докторирао је Право у Француској и био професор на Правном факултету у Београду. Био је министар финансија Краљевине Србије и СХС, а потом и министар иностраних послова. Иако је био близак краљу Александру I Карађорђевићу, за време његове диктатуре био је у опозицији са својом Народном радикалном странком (НРС), а доцније се разишао и са Миланом Стојадиновићем. За министра спољних послова изабран је поново 27. марта. 1941. године.

⁴⁰ Рођен је 1882. године у околини Карловца. У време Првог светског рата био је у Аустроугарској војсци, али је успео и да буде добровољац у српској војсци у време пробоја Солунског фронта, за шта је одликован. Докторирао је Право на загребачком универзитету и учланио се у ХСС. Био је први бан Бановине Хрватске. У својству владине делегације боравио је у САД до марта 1944. године („Šubašić, Ivan“, у: *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža) <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59975> (Приступљено 1. 9. 2020).

⁴¹ Начином разговора о злочинима над Србима нису били задовољни ни неки српски страначки прваци: С. Косановић и С. Будисављевић, чланови СДС, Ј. Бањанин, члан Југословенске националне странке (ЈНС) и Б. Чубриловић, Србо-Хrvat из Босне, (М. Радојевић, *М. Грол*, 212, 223, 240.)

⁴² Рођен је 1884. године у Славонској Пожеги. Био је заступник Хрватско-српске коалиције од 1906. године и један од значајнијих учесника у уједињењу Краљевине СХС. Од 1936. године био је председник Самосталне демократске странке (СДС) и министар у влади Д. Цветковића, где је поднео оставку због приступања Тројном пакту, па је остао и у наредним емигрантским владама („Будисављевић, Срђан“, у: *Српски биографски речник*).

⁴³ Рођен је у Босанској Градишци 1894. године. Био је брат младобосанца Васе Чубриловића и суђено му је 1915. године у Бањалучком велеиздајничком процесу. Након рата студирао је у Прагу, да би се по повратку учланио у Савез земљорадника. Био је министар у влади Д. Цветковића и исто је због приступања Тројном пакту поднео оставку (gin.ba – poznati iz Gradiške, <http://gin.ba/poznati-iz-gradiske/branko-cubrilovic> (Приступљено 1. 9. 2020).

⁴⁴ Рођен је у Београду 1876. године. Завршио је Филозофски факултет и био је истакнут културни радник – драматург и управник Народног позоришта. У Првом светском рату био је шеф прес бироа у Женеви, а потом је био члан ЈДС, да би 1940. године постао и њен председник (М. Радојевић, *М. Грол*).

⁴⁵ V. Đuretić, *n. d.*, 174–177, 186–190.

⁴⁶ М. Радојевић, *М. Грол*, 252–255.

Емигрантске владе Слободана Јовановића и Милоша Трифуновића

Сматра се да су најзаслужнији за рушење емигрантске владе Д. Симовића, осим његових несугласица са политичарима, били и Р. Кнежевић, министар двора и Ж. Кнежевић, шеф војног кабинета у емигрантској влади. Јозо Томашевић наводи изворе који сматрају да је и С. Јовановић, њен нови председник од јануара 1942. године, био под њиховим утицајем и у служби Д. Михаиловића, док је идентичне ставове имао и М. Нинчић. Ова емигрантска влада уместо Б. Илића именовала је Д. Михаиловића за министра војног, а јуна 1942. унапредила га је и у армијског генерала. Циљ тога је био и да се отклони војни утицај на цивилни део емигрантске владе. То именовање требало је да ојача његову позицију у Југославији и убрза савезничку помоћ, међутим, тако нешто није помогло да савезници признају четнике за легитимни део југословенске војске, јер су и даље сматрали да је војска капитулирала у априлу 1941. године. Сарадња и комуникација са четничким покретом није била превише адекватна, јер је емигрантска влада у прве две године углавном то морала вршити искључиво посредством Британаца, а није имала безбедан начин, односно комуникацију без њиховог посредства и утицаја. С. Јовановић је у неколико наврата и саветовао Д. Михаиловићу да не ступа у борбу уколико то прети потпуном уништењу његовог покрета. Ситуација и у овој влади и њеним ресорима није била адекватна. Наведени центар у Њујорку је чак директно нападао С. Јовановића због његове сумње у Југославију и критике Хрвата⁴⁷. Емигрантска влада никако није могла да нађе јединство. С. Јовановић покушао је јануара 1943. године да то поспеси смањивањем министарства⁴⁸, а неке функције узео је лично⁴⁹. Циљ Британаца био је да емигрантска влада прекине размирице и објави декларацију о ратним циљевима, која ће да предвиди федералну Југославију и у којој Хрвати неће бити незадовољни. Због ситуације око декларације и опструкције Ј. Крњевића, та емигрантска влада пала је 17. јуна 1943. године, јер чланови нису могли да се сложе око амандмана декларације⁵⁰. Тада се појавило и

⁴⁷ Поред наведених руководилаца, у томе су учествовали и Б. Чубриловић и С. Будисављевић.

⁴⁸ Сменио је Б. Јевтића, Ф. Сноја, Б. Чубриловића и Б. Марковића, али је сменио и М. Нинчића, чију је дужност министра спољних послова привремено лично узео.

⁴⁹ Stevan K. Pavlowitch, „Out of Context – The Yugoslav Government in London 1941-1945”. *Journal of Contemporary History*. Vol. 16, no. 1 (1981), 94–96; J. Tomašević, *n. d.*, 271–273.

⁵⁰ S. Pavlowich, *n. d.*, 99, 109.

питање краљеве женидбе, којој су се многи српски политичари противили. С. Јовановић није хтео то да прихвати, док су хрватски министри одобрили планове краљ Петра II⁵¹.

Таква стратегија је одавно подлегала совјетској пропананди, која је оптуживала и четнике за колаборацију, а Британци су од септембра 1942. године константно вршили притисак преко емигрантске владе да се четници укључе у активнију борбу. Докази о колаборацији Д. Михаиловића доста су погоршали односе емигрантске владе и Велике Британије⁵², чија је политика од марта 1943. године почела радикално да се мења, што се поклапа са четничким поразом у бици на Неретви, након чега је почело нагло опадање тог покрета⁵³. Д. Михаиловић је са друге стране сматрао да су главни непријатељи комунисти, Хрвати и муслимани, на шта је и С. Јовановић морао да се огради, истакавши да су Немачка и Италија те које су узеле народу слободу⁵⁴. Британија је тада јасно предочила краљу Петру II да жели да се смени Д. Михаиловић, који је према њима чувао војску само за борбу са партизанским покретом, док је краљ сматрао да се стратегијом ишчекивања смањују жртве. У то време, Британци су послали и своје мисије у партизански штаб⁵⁵.

Оставком С. Јовановића, 26. 6. 1943. године образована је емигрантска влада под председништвом Милоша Трифуновића⁵⁶. Он је хтео узети по два представника из сваке странке. Проблеми декларације о ратним циљевима и краљеве женидбе такође су се представљали и овој емигрантској влади. Тада се појавило и неколико нових проблема, као што је постављање амбасадора у Лондону, и британски захтев за одлазак владе на Блиски Исток. Такође, одређени представници СДС нису хтели да учествују у тој емигрантској влади због тога што је за министра био изабран и Петар Живковић⁵⁷. Влада

⁵¹ Александар Павковић, *Слободан Јовановић*, Београд 2008, 17–21; 55.

⁵² J. Tomashevich, *n. d.*, 278.

⁵³ Битка је одржана у марту 1943. године, након чега се четнички покрет није могао више у значајној мери окупити.

⁵⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije II*, 300–304.

⁵⁵ J. Tomashevich, *n. d.*, 300–301.

⁵⁶ Рођен је 1871. године у Ужицу. Филозофски факултет завршио је у Београду 1894. године. Од 1903. године стално је биран за народног посланика као члан НРС. Био је министар у више влада НРС током двадесетих година XX века. Тридесетих година XX века, као заменик Аце Станојевића, водио је НРС. Био је министар просвете од 27. марта 1941. до 26. јуна 1943. Од октобра 1941. године боравио је у мисији у САД (Министарство спољних послова Републике Србије – Дипломатска традиција, <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/popocitelji> (Приступљено 1. 9. 2020)).

⁵⁷ Рођен је 1879. године у Неготину. Истакао се као официр који је отворио капију двора за време Мајског преврата 1903. године. Био је веома близак краљу Александру и основао је са њим Белу руку. Године 1917. постављен је за команданта краљеве гарде. У време диктатуре 1929–1932 био је председник владе, а потом и

М. Трифуновића трајала је свега месец и по дана, до 10. августа 1943. године. У историографији истичу и да се управо овом владом сломио утицај браће Кнежевић, јер је Радоје послат за отправника послова у Лисабон, што ће се наставити и у наредној емигрантској влади⁵⁸.

КПЈ и партизански покрет као политички изазов за емигрантску владу

Главни део партизанског покрета се након отварања непомирљивог сукоба са четницима и слома Ужичке републике, преко Златибора, Нове Вароши и Лима повукао на територије НДХ, где је наставио борбу. Централни комитет КПЈ одлучио је тада да пређе на „другу етапу“ борбе, што је резултирало екстремном класном борбом на подручјима где су тада боравили. Тада се захтевало да се „чисти“ од „кулачких“ елемената из војске, да се форсирају сиромашнији сељаци и пролетеријат, и разбија „великосрпство“ у Босни и Херцеговини, која је тада према КПЈ постала кључни предео, и елемената који ће да скупе „најреакционарније“ присталице. Присталице КПЈ и партизанског покрета вршиле су и „превентивни“ терор над становништвом које је представљало „потенцијалну“ претњу. Линију класног отпора критиковала је чак и Коминтерна⁵⁹ током марта 1942. године, која је сматрала да је борба скренула „сувише улево“⁶⁰, па се у то време то постепено напустило. Совјети тада нису хтели да се замере САД и Великој Британији⁶¹. Главнина партизанског покрета боравила је у западним пределима Југославије, највише Босне и Херцеговине током 1942. и 1943. године, јер тада није био реалан поновни повратак у Србију. Тамо су се и наставили сукоби са четницима, нарочито у време појачане класне борбе⁶². Четничка пасивност према борби и откривање колаборације утицали су на промену британске политичке стратегије⁶³.

министар војске 1934-1936, када се разишао са М. Стојадиновићем и постао председник ЈНС. М. Вјелажас, *n. d.* 29-37, 314; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 176-181)

⁵⁸ J. Tomashevich, *n. d.*, 305-306, S. Pavlowitch, *n. d.*, 110.

⁵⁹ III Комунистичка интернационала (1919-1943) са средиштем у Москви, која је окупљала и координисала свим радничким партијама које су прихватиле њене резолуције о бољшевичкој идеологији.

⁶⁰ Коминтерна је упутила критику и бранила формирање пролетерских бригада због идеолошке конотације. Прва пролетерска бригада основана је била 21. децембра у месту Рудо.

⁶¹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 300-306.

⁶² *Исто*, 94, 308-9.

⁶³ Branko Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu: 1943-1945: dokumenti*, Beograd 1981, 8-9.

Ј. Б. Тито је још у августу 1941. године хтео да оформи Народни комитет ослобођења, орган сличан влади, али је та иницијатива прекинута јер је СССР обновио дипломатске односе са Краљевином Југославијом, односно емигрантском владом. Идентичне покушаје имао је и у пролеће и јесен 1942. године. Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) основано је 26. новембра 1942. године у Бихаћу и представљало је организацију НОО која је управљала на територијама под својом контролом. Суштински, то тело било је пандан емигрантској влади, али због интервенције Коминтерне, то тело није проглашено за владу. Тада је промењено име Врховног штаба НОПО у Врховни штаб Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ)⁶⁴. Успеси партизанског покрета током 1943. године довели су до тога да се донесу конкретне одлуке уперене против емигрантске владе, краља Петра II и монархије. На II заседању АВНОЈ-а, 29. новембра 1943. године у Јајцу. Те одлуке гласиле су: Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије се конституише у законодавно и извршно представничко тело Југославије, као врховни представник народа успоставља се Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), са свим обележјима народне владе, преко кога ће АВНОЈ остваривати своју извршну функцију; забрањује се југословенској избегличкој влади повратак у земљу и одузимају се сва права законите владе Југославије, а такође се забрањује и повратак у земљу краља Петра II до завршетка рата када ће народ одлучити хоће ли републику или монархију; одбацују се обавезе које су у иностранству у име Југославије склопиле избегличке „влада“, а у циљу њиховог поништења или поновног склапања, односно одобрења, и да се не признају међународни уговори и обавезе које би убудуће у иностранству евентуално склопила избегличка такозвана „влада“; Југославија се има изградити на демократском принципу као државна заједница равноправних народа; донети закључци се имају одмах формирати посебним одлукама АВНОЈ-а. Као посебна одлука АВНОЈ-а, Ј. Б. Титу додељен је назив „маршал Југославије“. У јесен 1943. године Британци и Совјети упутили су своје војне мисије у штаб НОВЈ-а⁶⁵.

⁶⁴ В. Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu*, 9; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988, 90–91.

⁶⁵ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, 657–662; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 522–525.

Чиновничка емигрантска влада Божидара Пурића

Нова емигрантска влада формирана је већ 10. августа 1943. године. Њен председник био је Божидар Пурић⁶⁶. Влада је била чиновничка, без страначких представника. Једна од првих одлука била је слање Ж. Кнежевића за војног аташеа у Вашингтон. И поред противљења у почетку, емигрантска влада Б. Пурића одобрила је женидбу краља Петра II⁶⁷, како би успела да на неки начин стекне подршку краља у очувању четничког покрета⁶⁸. Већина бивших министара и угледнијих политичара међуратних странака остали су тада у Лондону⁶⁹. Емигрантска влада прешла је у Каиро половином септембра 1943. године⁷⁰. Б. Пурић је због несугласица, између осталог, већ у септембру укинуо Центар за пропаганду у Њујорку, док је питања око декларације о ратним циљевима скинуо са дневног реда⁷¹. За Владу Б. Пурића одлуке АВНОЈ-а биле су „акт тероризма“. Сматрао је да су тим одлукама много допринеле пропагандне активности из иностранства, „док Југословенска влада нема ниједно јавно средство општења са својим народом“⁷². В. Черчила сматрао је „српским крвником“⁷³.

Британци су очекивали да ће емигрантска влада под Б. Пурићем уклонити Д. Михаиловића из ње. Б. Пурић ипак није то желео да учини и трудио се да се одупре том притиску⁷⁴. Политички врх Британије одлучио је у међувремену, званично након Техеранске конференције, да подржава и партизански покрет, а 1. марта 1944. године, повукао је своје мисије код Д. Михаиловића. Притисак на емигрантску владу вршили су све изразитије, доказујући да Д. Михаиловић врши колаборацију⁷⁵. В. Черчил је током целе 1944. године комуницирао и са Ј. Б. Титом⁷⁶. Током пролећа 1944. године Британци су покушавали да убеди Тита да призна краља Петра II, и заузврат му наводили да ће

⁶⁶ Рођен је 1891. године у Београду. Право је завршио у Паризу и учествовао је у Другом светском рату. У међуратној Југославији обављао је константно дипломатске функције – у Вашингтону, Лондону, Риму и Паризу.

⁶⁷ Одржана је 20. марта 1944. године.

⁶⁸ S. Pavlowitch, *n. d.*, 111.

⁶⁹ М. Радојевић, *М. Грол*, 261.

⁷⁰ J. Tomašević, *n. d.*, 308.

⁷¹ V. Đuretić, *n. d.*, 66.

⁷² B. Petranović, *Istorija Jugoslavije II*, 301; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, 664.

⁷³ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 590.

⁷⁴ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije II*, 244, 307; J. Tomašević, *n. d.*, 309.

⁷⁵ J. Tomashevich, *n. d.*, 309.

⁷⁶ B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, 678–685.

издејствовати да се отпусти Б. Пурић. В. Черчил је саопштио да ће интервенисати и у Доњем дому. Према сведочењу С. Јовановића, краљ Петар II разговарао је и са лидерима партија, али вође ЈДС и НРС нису могли да се договоре⁷⁷.

Последња емигрантска влада и проглашење Демократске федеративне Југославије

И. Шубашић одговарао је и британској политици и НОВЈ-у. Он је био угледна личност ХСС, први хрватски бан у Југославији, а најраније је показивао разумевање за партизански покрет. Он није имао упориште ни међу хрватским политичарима, јер су сматрали да је чинио уступке Ј. Б. Титу, али ни међу српским политичарима који су га видели, између осталог, као Хрвата који ломи српску политику. И. Шубашић није одмах саставио владу, већ је отпутовао на Вис као председник емигрантске владе која се тек након договора са НКОЈ-ем треба формирати. Тамо је предложио да два члана НКОЈ-а уђу у емигрантску владу, да се призна краљ као врховни комадант и да НОВЈ сарађује са краљевском војском, што су представници КПЈ одбили. На крају је склопио споразум којим је прихватио федеративно уређење Југославије и признао НОВЈ, обавезао се да сачини декларацију којом ће признати све националне и демократске тековине НОВЈ-а под командом Ј. Б. Тита, осудити сараднике окупатора и да ће очистити дипломатски апарат Краљевине Југославије који неће да потпомаже НОВЈ. НКОЈ обавезао да ће радити на стварању јединственог државног представништва, односно јединствене владе и да неће покретати питање монархије до краја рата. У владу су ушли Сретен Вукосављевић и Драго Марушић, а она је почела функционисати суштински као представник НКОЈ-а у иностранству⁷⁸. В. Черчил се у августу 1944. године састао са Ј. Б. Титом у Напуљу и покушао да издејствује од њега да се обавезе да неће наметати комунизам у земљи и неће користити оружане снаге како би народу наметнуо вољу. Истакао му је и да би било пожељно и када би се састао са краљем Петром II, што је НКОЈ одбацио и сматрао да Британија има искривљену слику о Србији⁷⁹. Краљ Петар II је 12. септембра 1944. године позвао све јединице да се прикључе НОВЈ-у под командом Ј. Б. Тита. У то време укинута

⁷⁷ S. Pavlowitch, *n. d.*, 113.

⁷⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije II*, 315–319, 322.

⁷⁹ В Черчил сматрао је да је Србија монархистички настројена и да 200 000 домаћина неће прихватити комунизам, (В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 616)

је у неколико војних изасланстава. Влада И. Шубашића предвидела је да се демобилишу они који то не прихватају и да се ликвидирају центри „илегалних активности“⁸⁰. Краљ Петар II нагласио је и да је његова, Шубашићева влада, закључила важне и корисне споразуме са „народном“ војском, која је једногласно призната, помагана и подржавана од стране савезника⁸¹.

После неуспешног покушаја да се из Босне пребаци у Србију почетком марта 1944, успешна офанзива НОВЈ-а покренута је 28. јула и до септембра 1944. године овладала је западном Србијом. Д. Михаиловић је после три неуспешне мобилизације у септембру морао да се повуче преко Дрине у Босну. У самом четничком покрету тада је било превише самосталних акција, како у борби против окупатора, тако и у сарадњи у борби против комуниста⁸². Србија је постала центар свих збивања. Још од пролећа и лета масовно је бомбардована од стране савезника, пре свега Београд, Ниш и Лесковац, али и други градови. Последње наде Д. Михаиловића и четника постојале су у америчким војним мисијама, које су током лета присуствовале у четничком штабу. На њих саме протествовао је и В. Черчил код Ф. Д. Рузвелта. Врх око Д. Михаиловића и тада се надао искцравању савезника у пределе окупиране југословенске територије⁸³, до чега очигледно није дошло.

Преговорима у Вршцу 21. октобра 1944, који су 1. новембра 1944. године настављени у Београду, потврђен је Вишки споразум, али је додата и једна новина – намесништво, на које је требало да краљ Петар II пребаци овлашћења у области међународног представљања. О истом споразуму су се консултовали и са Ј. В. Стаљином, који је чак и критиковао „догматизам“ југословенских комуниста, јер према његовом тумачењу краљеви тада већ ништа нису значили. По повратку из Москве, закључен је и анекс који је предвиђао гаранцију за рад политичких странака и група, слободу избора, штампе и удруживања, али да ће АВНОЈ вршити законодавну власт до сазивања Уставотворне скупштине. Извршна власт требало је да припадне јединственој влади. Краљ

⁸⁰ Центри који раде у корист Драгољуба Михајловића. Посебно је наглашен центар у Истанбулу (V. Đuretić, *n. d.*, 59)

⁸¹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 638.

⁸² Д. Михајловић се током августа 1944. чак тајно састао са М. Недићем ради договора о снабдевању оружјем, према његовим речима.

⁸³ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 608, 611, 630, 640.

Петар II покушао је јануара 1945. године да откаже владу И. Шубашићу и извршио тзв. „Салонски државни удар“, али је на крају одустао од те идеје и убрзо је образовано намесништво⁸⁴, а потом и привремена влада Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ)⁸⁵, чиме је престало постојање емигрантске владе.

⁸⁴ Њега су чинили С. Будисављевић, Анте Мантић и Душан Серенц.

⁸⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije II*, 380, 388.

II Гласник СИКД Његош

Средиште Српског историјско-културног друштва *Његош* било је у Чикагу у САД. Први број *Гласника* Српског историјско-културног друштва *Његош* изашао је у јулу 1958. године. Највише сарадника имало је порекло или неку врсту конекције са Црном Гором⁸⁶. Часопис је јасно симпатисао четнички покрет, о чему говоре и уводне речи првог броја Јована М. Контића, уредника часописа, приликом чега је нагласио да је између осталих смисао часописа да „заслужно истиче личност српског хероја и мученика Драгољуба Драже Михаиловића-Чиче“, који је у овом судбоносном добу био „симбол српских националних стремљења“. Саопштио је даље да је потребно изнети „на светлост истину“ сведока српске националне борбе и да није намера часописа да се води полемика, као и то да „немамо намеру да пишемо историју, већ да од бораца са терена прибавимо истине које не могу бити предмет произвољних тумачења. Оне ће историчарима послужити као солидна грађа за историју“. Они су упутили апел „српским“ борцима да упуте своје „забелешке, дневнике, писма, и сав материјал у вези са последњим ратом и револуцијом“, са намером да објаве „о догађајима које је појединац лично видео и преживео и о људима са којима је био у додиру, како са наше стране, тако и са комунистичке“. У часопису је истакнуто да он излази у слободном свету. Принц Михајло Петровић-Његош⁸⁷, који је три пута одбијао да учествује у окупаторском систему и рушењу Југославије, упутио је поздраве у првом броју, где је нагласио како је та емиграција „родољубива и демократска“ и да ће „учврстити националну и демократску солидарност у борби за слободу нашег

⁸⁶ Без обзира на то да ли се ради о Краљевини Црној Гори, Зетској области, односно бановини у оквиру Краљевине СХС, односно Југославије, или Црној Гори под окупацијом, сви који су потицали са тих територија имали су свест о томе да су Срби и да су из Црне Горе.

⁸⁷ Принц Михајло Петровић рођен је 1908. године у Подгорици, од оца принца Мирка Петровића и мајке Наталије Константиновић. Када је Краљевина Црна Гора 1916. капитулирала, с обзиром на то што је краљ Н. Петровић-Његош отишао у емиграцију, одведен је у Напуљ, а потом су га послали у Енглеску, Након Првог светског рата, принц Михаило отишао је на студије у Француску, које је успешно завршио. Почетком 30-их година XX века фашистичка Италија на челу са Бенитом Мусолинијем је понудила принцу Михаилу престо краља Албаније у циљу вршења притисака на Југославију и тражења ревизија граница. Принц Михаило одбио је престо и титулу црногорско-албанског краља. Био је велики поборник југословенства и политике коју је спроводио његов брат од тетке краљ Александар I Карађорђевић. Заједно са особљем југословенске амбасаде у Паризу, где се налазио после Априлског рата, Немци су га спровели у један од логора близу Франкфурта. Ту га налазио специјални изасланик италијанске краљевске куће тражећи од њега да крене на Цетиње и преузме црногорски краљевски престо. Принцу Михаилу била је тетка Јелена Савојска, краљица Италије. На нељубазан начин одбио специјалног изасланика још изјавивши да се осећа Србином и да је непоколебљив противник црногорског сепаратизма и зеленаша, који су једино мотивисани жељом да се разбије српство и југословенство (Марко Милуновић Пипер, *Краљ Никола Први*, Крагујевац 2001, 160–161).

народа“⁸⁸. Поздравну реч у другом броју *Гласника СИКД Његош* упутио је и бивши југословенски краљ Петар II Карађорђевић, истакавши како су принципи „истине“ и саопштење оних који су догађај лично видели приликом изношења главни⁸⁹. Садржаји који су најисцрпније говорили о емигрантској влади, које су упућивале особе које су биле повезане са њом или које су се чак и историографски тиме бавиле, упућивани су у првих дванаест бројева *Гласника СИКД Његош*, у периоду од 1958. до 1964. године. За целокупно време о којем је реч, уредник је био Ј. М. Контић.

⁸⁸ Јован М. Контић, „Прва реч“, у: *Гласник Српског историјско-културног друштва Његош*, год. I, бр 1 (1958), 1–2; Мирко Петровић, „Поздрав Српском историско-културном друштву ‘Његош’“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. I, бр 1 (1958), 13.

⁸⁹ Петар II Карађорђевић, „Краљевска порука Српском историјско-културном друштву ‘Његош’ – Чикаго“, у: *Гласник СИКД „Његош“*, год. I, бр 1 (1958), 2.

III Јован Ђоновић

Политичар и револуционар у времену нетрпељивих?

Један од првих сарадника *Гласника СИКД Његош* који је говорио о раду владе у емиграцији био је Ј. Ђоновић. Он је рођен 1883. године у Ријечи Црнојевића. Завршио је Филозофски факултет у Београду 1908. године. Политичке активности започео је још као студент, 1905/6, када је био један од потписника *Ријечи црногорске универзитетске омладине о приликама у Црној Гори* која је критиковала Устав Црне Горе из 1905. Уз М. Даковића и Годора Божовића⁹⁰ сматран је за једног од првака *Црногорске универзитетске омладине*. Због тога је био осуђен на Обласном суду на Цетињу. У *Бомбашкој афери* осуђен је јуна 1908. године чак на смрт⁹¹. Неко време налазио се у емиграцији у Београду. Влада Краљевине Србије је касније желела да обнови добре односе са Краљевином Црном Гором, па је 1910. године већина црногорских емиграната напустила Србију. Ј. Ђоновић прешао је тада у Турску. Живео је у Скопљу и Солуну, а 1911. године отишао је у Северну Америку, где је остао до почетка Балканског рата, стално у борби против режима у Црној Гори. Учествовао је у Другом балканском и Првом светском рату до јуна 1915, када је послат опет у Северну Америку. Вратио се у току 1915. године и био је на Крфу све до

⁹⁰ Рођен је 1884. године. Завршио је гимназију и Филозофски факултет у Београду. Био је организатор *Црногорске универзитетске омладине*, која је из Београда водила борбу против власти краља Николе, осуђеник у *Бомбашкој афери*, велики заговорник уједињења Србије и Црне Горе и потом члан ЈДС у међуратном периоду и посланик у Уставотворној скупштини Краљевине СХС, (Перко Војиновић, *Политичка и национална мисао црногорске интелигенције (1918–1941)*, Никшић 1989, 45)

⁹¹ Краљ Никола I Петровић Његош у престоној беседи народне скупштине 1907. године саопштио је како је откривен „ужасан покушај“ да се створи безвлашће и униште тековине њега и његовог дома чиме је започета *Бомбашка афера*. Први акт новоизабране скупштине био је Закон о Устројству суда за суђење анархистичких злочина, а у *Гласу Црногорца*, саопштено је званично да су код одређених лица пронађене бомбе. Наредне године одржан је и судски процес, на коме се судило студентима и појединим првацима Народне странке у Црној Гори због тога што су код одређених лица пронађене бомбе. М. Даковић, Ј. Ђоновић и Т. Божовић, прваци *Црногорске универзитетске омладине*, били су највише апострофирани на суђењу као кривци. За Т. Божовића наведено да је бомбе набавио преко својих познанстава са комитским четама, а међу главнооптуженима је био и Андрија Радовић. Оптужени су били да су спремали атентат на књаза Николу. Уз све оптужбе, наведено је да су умешани и србијанска влада, Никола Пашић, краљ Петар Карађорђевић, престолонаследник Ђорђе Карађорђевић и многи србијански заничници. Међу главним сведоцима био је Ђорђе Настић, аустроугарски агент, који је за то оптужио организацију „Словенски југ“. Суђење је одржано током маја и јуна 1908. године. Осуђено је 53 лица, од којих је шесторо осуђено на смрт, али их је књаз доцније помиловао. Србијанска влада и јавност сматрала су цео процес намештеним. Односи Србије и Црне Горе евидентно су се поправили за време Аустроугарске анексије Босне и Херцеговине (БиХ), октобра 1908. године, и анексионе кризе наредних пар месеци, (Vukić Plinčić, *Bombaška i Vasojevićka афера*, Podgorica 2012, 50; 82; 220; Новица Ракочевић, „У Предвечерје светског рата“, у: *Историја српског народа 6-1*, Београд 1983, 229–232; 240).

пробоја Солунског фронта. У лето 1916. године са Т. Божовићем, мада не превише запажено, поднео је конкретне предлоге Николи Пашићу, председнику србијанске владе, о томе како би се требало спровести уједињење Србије и Црне Горе. У тим предлозима укључено је и збацивање династије Петровић-Његош вољом народа и проглашавање уједињења Црне Горе са Краљевином Србијом⁹².

После ослобођења постао је прво референт, затим директор Министарства исхране и обнове земље. У то време бавио се највише новинарством. За време емиграције сарађивао је на *Дневном Листу*, *Штампи*, *Покрету* у Загребу, итд. У Америци је покренуо два недељна листа са својим другом Т. Божовићем и то: *Ослобођење* у Чикагу и *Народну Мисао* у Бутле-у. Оба листа покренута су у току 1911. године, а престала су излазити по објави Балканског рата. Пред улазак у Србију, након пробоја Солунског фронта, оживео је у Солуну лист *Српски Гласник*. Уређивао га је два месеца. Изабран је за народног посланика Уставотворне скупштине Краљевине СХС у Црној Гори. Од тада се бавио новинарством и политиком. Био је један од свега три посланика изабраних на изборима за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, (СХС) Југословенске републиканске странке⁹³, коју је водио Љубомир Стојановић⁹⁴. Истакао се говором против присталица Николе Петровића-Његоша, тада детронизованог краља Црне Горе, што му је био и једини говор у том скупштинском сазиву. У Београду је 1923. године покренуо *Гласник*. Био му је директор и уредник до престанка рада (јануара 1924). Као чиновник, касније као посланик и новинар, писао је у многим београдским листовима. Сарађивао је у *Републици* и *Буктињи*. Спомиње се да је био и члан масонске ложе⁹⁵. Био је

⁹² Dimitrije Dimo Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1989, 13; П. Војиновић, *н. д.*, 47.

⁹³Основана је као Републиканска демократска странка 21. јануара 1920. На конгресу 27. јануара 1921. РДС је променила име у Југословенска републиканска странка, која је у програм унела залагање за федеративно уређење тадашње Краљевине СХС. На изборима за уставотворну скупштину, залагала се за републиканско уређење, опште и једнако право гласа, тајно и непосредно гласање, независност судова, укидање привилегија и монопола, равноправност мушкараца и жена, ограничено радно време, заштиту деце и жена на раду.

⁹⁴ Љубомир Стојановић рођен је 1860. године у Ужицу. Завршио је Велику школу, а бавио се историјом и филологијом. Био је члан НРС, а потом Самосталне радикалне странке чији је лидер био од 1905. До 1915. године. Био је оснивач ЈРС после Првог светског рата. Федералистичким идејама био је близак и његов партијски саборац, Јаша Продановић. (Мира Радојевић, „Љубомир Стојановић“, у: *Срби 1903–1914: Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015, 627–646).

⁹⁵ *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата*, 16. фебруар 1921; 14. март 1921. године; П. Војиновић, *нав. дело*, 7–29; 34; Александар Лукић, „Оснивање Југословенске републиканске странке 1920. и односи у југословенској републиканској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама“, у: *Токови историје*, год. XXX, бр. 3 (2012), 343–360.

посланик у Албанији 1932–1935, а оставку је поднео када је састављена влада М. Стојадиновића, јер није подржавао његову политику приближавања Немцима и није хтео да има ишта са фашизмом. Након капитулације Југославије у Другом светском рату подморницом је напустио окупирану Југославију и стигао на Блиски Исток⁹⁶.

Искуства са југословенском владом у тоталном рату 1941–1945

Ј. Ђоновић био је постављен као делегат прве емигрантске владе за везу са земљом и иностранством. Садржаји његових сећања највише се односе на рад везан за ту функцију. Према његовом сведочењу, емигрантска влада журила је да напусти Палестину, јер су Немци већ били заузели Крит и зато што су „Арапи тада ликовали и очекивали да и њима дођу немачке трупе“. Лично је сматрао да је ипак „разум могао знати да би са падом Средњег Истока пало и британско царство, и да ће га Енглези бранити до крајњих граница своје моћи“. Ј. Ђоновић истакао је како га је Д. Симовић молио да се прими те функције и да га је срамота што „ниједан члан владе неће да остане да се прими тако важне функције“. Према његовом сведочењу, Ј. Бањанин⁹⁷ молио га је да „не прави питање од извесних сарадника Хрвата“. Б. Илић, министар војни, такође је остао на Блиском Истоку. О њему је Ј. Ђоновић записао: „За овог ‘војсковођу’ изгледа рад и нема много вредности или бар све друго има више вредности него рад. Јевтић⁹⁸, сасвим с правом, напомену да његове колеге ‘нити што знају, нити што умеју, нити хоће што паметно да ураде’. Зато, вели, да нисам ја пристао и поставио основу за рад и да се нису плашили да сами не остану, не би питање владиног делегата за Средњи и Блиски Исток још било решено“. Д. Симовић му је рекао да ће за Лондон ићи свега седам министара који ће по решењу владе имати право да одлучују⁹⁹. Ј. Ђоновићу је „било жао“ и генерала Мила Ђукановића, чије је мишљење пренео у часопису који је Д. Симовића и Б. Илића сматрао „рђама“, а под

⁹⁶ Ј. Контић, „Јован Ђоновић“, у: *Гласник СИКД Његош*, год VI, бр. 11 (1963), 8–9.

⁹⁷ Рођен је 1874. године у Госпићу. Био је један од лидера Српске самосталне странке; заступник у Хрватском сабору; члан хрватске делегације у Угарском сабору и уредник *Новог Србобрана*. У Првом светском рату био је члан Југославенског одбора. У међуратном периоду био је члан ЈНС, (Mira Gumhalter, „Banjanin, Jovan“, у: *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb 1983, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1245> (Пристапљено 1. 9. 2020).

⁹⁸ Рођен је у Крагујевцу 1894. године. У Првом светском рату и двадесетим годинама XX века био је углавном у дипломатији. Био је близак П. Живковићу и краљу Александру Карађорђевићу па је 1932. постављен за министра иностраних послова и 1934/5 председника владе. Био је члан ЈНС.

⁹⁹ Д. Симовић, С. Јовановић, М. Грол, М. Крек, Ј. Крњевић и Ј. Шутај и М. Нинчић, (Јован Ђоновић, „Од зида плача до постојбине фараона“, у: *Гласник СИКД Његош*, год V, бр. 10 (1962), 30–34.

забелешком од 11. јуна 1941. године, навео је да су „Политичари су врло љути на владу. Чули су да она прва бежи, а њих оставља за ‘другу партију’. Чак и понеки чланови владе оптужују своје колеге да желе да побегну раније, а њих да оставе!“ Ј. Ђонових био је става да је Д. Симових требало да остане на Блиском Истоку, оценивши га како није „ни војник ни политичар“.

Он је организовао је пропаганду и везе преко енглеских радио станица у Каиру, Јерусалиму и Истанбулу (аутор истиче Цариграду). Већ на првој страници истакао је да пропагандна станица у Јерусалиму има три шефа: В. Вилдера, Рудолфа Бићанића¹⁰⁰ и Божидара Влајића – два Хрвата и једног Србина, али како је према њему то било „Тело неспособно за рад, премда увек расположено за вечне дискусије“, за шефа је одредио Бранка Денића, некадашњег аташеа за штампу, и доделио му „личности употребљиве за пропаганду“, а у Каиру поставио Душана Петковића, некадашњег аташеа за штампу у Букурешту. За најважнију станицу сматрао је ону у Истанбулу, где је поставио Василија Трбића, бившег четничког војводу, рачунавши да би „могао имати познанства са многим нашим муслиманима и ‘ришћанима који су се били затекли у Турској“, али није био задовољан, па је тај центар решио да организује сам. Сматрао је да Илија Шуменковић¹⁰¹, посланик у Анкари, није имао „никакве“ извештаје о стању у земљи, али је био добро упућен са финансијама. Сам је истакао заслугу Ј. Шутеја¹⁰², да се новац пребаци из Америке у Турску, предвиђајући пакт Америке и Немачке, али и то да Турска није тај новац хтела предати југословенским владама, како се не би замерила А. Хитлеру, већ их је тек касније предала Ј. Б. Титу. Као главни проблем пропаганде је видео то што све припаднике „отпора“ Немци и генерал М. Недић називају комунистима и како је потребно да влада то демантује, јер „...боре се и националисти, и разлика међу њима је у томе што се националисти, да би уштедели народу животе, бране од казних експедиција.“ Када су

¹⁰⁰ Рођен је 1905. у Бјеловару. Студирао је у Паризу и Загребу, где је завршио и докторирао на Правном факултету. Именован је 1940. за директора спољне трговине, а у емигрантским владама био је вицегувернер Народне банке Југославије („Бићанић, Rudolf“, у: *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7485> (Приступљено 1. 9. 2020).

¹⁰¹ Рођен је 1881. Завршио је Правни факултет и докторирао у Паризу. Учествовао у четничким акцијама од 1905. до 1912. године а после се бавио углавном дипломатијом и био члан ЈДС. Током Другог светског рата био је посланик и амбасадор Југославије у Турској (Душан Петковић, „Др Илија Шуменковић. О годишњици смрти“. *Гласник СИКД Његош*, год. VI, бр. 12 (1963), 70–72.

¹⁰² Рођен је 1889. Докторирао је право у Загребу и радио као адвокат у Босни. Био је један од оснивача Хрватске тежачке странке, а потом је приступио ХСС. Био је министар финансија у влади Д. Цветковића и прве три емигрантске владе („Šutej, Juraj“, у: *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60052>) (Приступљено 1. 9. 2020)

у јесен 1941. стигли извештаји о масовном покољу српског становништва у НДХ, лично је писао С. Јовановићу: „Зар баш никако да Крњевић не нађе реч прекора за сва свирепства која праве његови земљаци над Србима? Зар баш никада да пошаљу савет својим Хрватима да престану са злочинима? Морам да вам отворено кажем да углед владе стрмоглаво опада. То чујем од свакога ко дође из земље“. Истакао је како је емигрантска Влада 1941. све учинила да се Д. Михаиловић призна за врховног команданта у земљи, што су прихватили Енглези, али одложили Совјети. Његов став био је да су због успеха Д. Михаиловића који су се „све више ширили“, извесни Комаданти трупа на Средњем Истоку почели падати у засенак и да је један од већих криваца руинарања пропаганде био генерал Б. Илић, тадашњи министар војске и морнарице, који је заобилазећи дотадашњу праксу објавио и подвукао „да се операције у Југославији изводе према плановима његове команде у Каиру“, и да: „...поједина надлештва Симовићеве владе, претворила су се била у гнезда интрига... Достављали су пашквиле једни о другима, како нашим, тако и савезничким службама“, због чега је хтео поднети оставку, али је повукао када је образована влада С. Јовановића, 13. јануара 1942. године, јер се надао да ће се стање поправити постављањем Драгољуба Михаиловића за министра војног¹⁰³.

О везама и извештајима емигрантске владе и Драгољуба Михаиловића

Везе са генералом Д. Михаиловићем остваривао је у почетку преко енглеских сервиса, официра падобранаца убачених у његов штаб, у почетку преко Била Хадсона. Другу везу организовао је, као и нову екипу, у сарадњи са Јулијаном Емеријем маја 1942¹⁰⁴, али је до краја 1943. године везе добијао ређе и тек посредно. Извештаје Михаиловића читао је Ђура Нинчић¹⁰⁵, син министра М. Нинчића, преведене на енглески у емисијама *Карађорђе*¹⁰⁶. Д. Петковић, уредник радио-станице *Карађорђе* истакао је да је она успостављења „неуморним залагањем“ Ј. Ђоновића, у другој половини новембра

¹⁰³ Ј. Ђоновић, „Везе са Дражом Михајловићем са Средњем и Блиског Истока и Северне Африке“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. I, бр. 2 (1958), 41, 47–50.

¹⁰⁴ Њу су чинили падобранци: генералштабни мајор Павле Новаковић и ваздухопловни капетани Аћим Слијепчевић и Недељко Плећаш.

¹⁰⁵ Рођен је 1915. године у Нишу, дипломирао је 1938. године на Правном факултету у Београду, где је био адвокатски приправник до почетка рата. За време Другог светског рата боравио је у Каиру и Лондону, а од 1944. године био је активни учесник Народноослободилачке борбе, („Ninčić, Đura“, у: *Ko je ko u Jugoslaviji – jugoslovenski savremenici*. uredio Radošin Rajović, Beograd 1970).

¹⁰⁶ Ј. Ђоновић, „Везе са Дражом Михајловићем са Средњем и Блиског Истока и Северне Африке“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. I, бр. 1 (1958), 41, 47–50.

месеца 1942. године, да се налазила у Јерусалиму, везана за тамошњу секцију Британског Интелигенс сервиса на Средњем Истоку. Према њему:

Она је, стварно, била у саставу Југословенске секције за пропаганду у Палестини, али је њен рад, природно, зависио од Енглеца, што се посебно истакло постављањем Роберта Ситона Ватсона млађег, за шефа Југословенске секције у Британском интелигенс сервису у Јерусалиму“, који је почео да цензурише или забрањује одређене садржаје и „ није дозвољавао да се ишта неповољно каже о партизанима“, док је према његовом мишљењу имао „наследно професионалну болећивост према Хрватима.¹⁰⁷

Ј. Ђонових истакао је да су чланови владе много зазирали од посредства Енглеца, јер:

Енглези су Влади у Лондону и мени на Средњем Истоку давали Дражине одговоре или телеграме, које су они сматрали да треба да нам даду. Од њих често нисмо могли сазнати да ли су доставили извесне наше телеграме. Они су нашу Владу и Михаиловића третирали као оне који треба да их слушају, али не и да буду послушани, ма да се радило о нашој земљи и о борбама нашег народа противу завојевача. Сталне распре у влади између министара Срба и Хрвата, и доставе које су Хрвати чинили Интелигенс сервису, положај Владе смањивали су и по утицају и по значају.¹⁰⁸

Према њему је и Д. Михаиловић имао велико неповерење у Енглеце, па је чак долазило до тога да пресреће енглеске поруке, проверава да ли је влада добила његове телеграме с обзиром на то што су ишли посредством Енглеца, и у неколико наврата обраћа се у тајности једино краљу Петру II и П. Живковићу, тада заменику врховног команданта војске¹⁰⁹. Због тога су пуковник Драгомир Ракић, Душан Петковић, који је према њему био „један од наших најинтелигентнијих људи напољу, врло умешан и дискретан“ и он, по доласку владе Б. Пурића у Каиро 1943, у договору са П. Живковићем, организовали рад тајне радио станице у Истанбулу, док је везом у Каиру руководио Младен Жујовић¹¹⁰,

¹⁰⁷ Душан Петковић, „Четничка радио станица Карађорђе, у: *Гласник СИКД Његош*, год. I, бр. 3 (1959), 43.

¹⁰⁸ Ј. Ђонових, „Моје везе са Дражом Михаиловићем са Средњег Истока“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. I, бр. 2 (1958), 81–83.

¹⁰⁹ Ј. Ђонових, „Телеграми Драже Михаиловића“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. III, бр. 5 (1960), 24, 29–31.

¹¹⁰ Рођен је 1895. у Београду. Био је српски правник и политичар и потпредседник Српског културног клуба. За време Другог светског рата био је члан четничког Централног националног комитета. Од 1943. био је

делегат ЈВУО при Врховној команди. Непосредна веза је према Ј. Ђоновићу остварена „тек после Техеранске конференције три велика савезника који су, на захтев Стаљинов, запечатали нашу судбину“. Влада је од Д. Михаиловића највише тражила извештаје о стању у земљи.¹¹¹ Ј. Ђоновић покушавао је својим везама у Албанији да неке албанске прваке придобије за сарадњу са Д. Михаиловићем¹¹². Д. Петковић истакао је да је све рађено у строгој конспирацији, за шта му је П. Живковић рекао да је то „смртна тајна“ и како је био сваки дан сумњичав и опрезан¹¹³. Душан Ђоновић, син Ј. Ђоновића такође је сарађивао са часописом и изнео документа о финансирању покрета Д. Михаиловића током 1942. и 1943. године, који су ишли разним каналима: посредством Енглеза и српских привредника, а које је организовала емигрантска влада и за шта се највише залагао између осталих П. Живковић¹¹⁴.

У телеграмима које је успео да достави емигрантској влади и које је у *Гласнику СИКД Његош* изнео Ј. Ђоновић, Д. Михаиловић је углавном истицао борбу са комунистима и незадовољство радом Енглеза: „Подвлачим нарочито и то, ако комунисти не би били подржавани од Енглеза да бисмо ми за кратко време организовали и целу земљу, тако да бисмо уз малу помоћ савезника могли успешно извршити ослобођење. То јест, да није комунистичког зла, савезници би скоро без борбе могли доћи на Балкан“. Поводом рада Енглеза, Д. Михаиловић известио је владу и „...да Енглези желе комунисте у целој земљи“, како би натерали становништво у борбу. Све телеграме насловљавао је на председника емигрантске владе и генерала П. Живковића¹¹⁵. Истицао је да је емигрантска влада била под великим притиском да се напусти покрет Д. Михаиловића, док је Б. Пурић углавном уверавао Д. Михаиловића да га она и краљ Петар II неће напустити. Ж. Кнежевић, војни изасланик у Вашингтону, извештавао је Д. Михаиловића преко Ј. Ђоновића током јуна и јула 1944, упутивши му такође оптимистичне поруке у слому

делегат четничке Врховне команде за Далмацију. После капитулације Италије побегао је у Италију одакле се пребацио на Средњи исток, а затим у Француску.

¹¹¹ Ј. Ђоновић, „Везе са Дражом Михајловићем са Средњег Истока“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. II, бр. 4 (1959), 17.

¹¹² У историографији се као важнији истиче Мухарем Барјактарија кога и сам Ј. Ђоновић као првог наводи. Он је одржавао и контакте са Енглезима и био велики антикомуниста (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije II*, 240).

¹¹³ Душан Петковић, „Како је успостављена веза са ђенералом Михаиловићем из Цариграда“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. III, бр. 5 (1960), 50.

¹¹⁴ Душан Ђоновић, „Документи“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. IV, бр. 8 (1961), 55, 61, 65.

¹¹⁵ Ј. Ђоновић, „Телеграми Драже Михајловића“, у: *Гласник СИКД „Његош“*, год. III, бр. 6 (1960), 54–55, 59.

НОВЈ-а после Десанта на Дрвар 25. маја 1944. Ј. Ђоновић се прихватио и посланства владе код француске владе у Алжиру, па је априла 1944. године, уз помоћ француске владе и генерала Шарла Де Гола, добио могућност за директну везу са Михаиловићем, јер није био задовољан енглеским посредством. За то је и Ш. Де Гол тражио „строгу дискрецију“. Захваљујући тој вези известио је Д. Михаиловића у мају 1944. године о изјави В. Черчила: „...краљ мења владу и доводи људе који треба да ликвидирају Михаиловића који се не бори против Немаца и убудуће се наслања на Тита, под којим треба да се уједини команда југословенских трупа, и поверава мандат Ивану Шубашићу“. Такође је навео да ниједан телеграм од Д. Михаиловића влада није могла добити, јер Британци нису прослеђивали све. Посебно је наглашавао да је М. Крек подржавао четнички покрет и апеловао на покрете отпора, последно клерикалце у Словенији да приђу Д. Михаиловићу. Д. Михаиловић сам је њега известио да је „...у народу рђаво примљена Шубашићева влада страначких ренегата“ и да ће продубити везе са В. Мачеком. Ј. Ђоновић истакао је да га је 21. јула 1944. Д. Михаиловић известио да „Централни национални комитет Краљевине Југославије нема поверења да ће влада Шубашићева достојно бранити и заступати легитимне интересе српског и словеначког народа и Краљевине Југославије”, и да се потпуно ограђује од свих будућих поступака владе и задржава пуну слободу акције према њој у погледу мера које ће сматрати за потребно да предузме¹¹⁶. Ј. Ђоновић био је изабран 30. јуна 1944. године у ЦНК, што јасно показује да је свој рад усмерио мимо сагласности емигрантске владе И. Шубашића.

О разиласцима у емигрантској влади и последицама по Д. Михаиловића и четнике

Сам Ј. Ђоновић, очигледно је држао страну Д. Михаиловића и четничког ЦНК. У својим садржајима оставио је Михаиловићев телеграм приликом чега га је известио о оставци К. Фотића и Ж. Кнежевића, који нису признали емигрантску владу И. Шубашића и сматрали је за „ушашко-комунистичку“. За даље савете о деловању тражио је инструкције од Д. Михаиловића, за шта је изнео његов телеграм приликом чега је захтевао да се о резолуцији ЦНК Краљевине Југославије изјасне сви официри, подофицири и

¹¹⁶ Ј. Ђоновић, „Везе са Дражом Михаиловићем са Средњем и Блиског Истока и Северне Африке”, *Гласник СИКД Његош*, год. I, бр. 1 (1958), 50–57.

војници, а да чиновници „спонтано“ ставе на располагање своје положаје емигрантској влади И. Шубашића. Ј. Ђоновић изнео је и податак да је током лета 1944. у Каиру покушао да преко совјетског амбасадора утиче на КПЈ да „престане са грађанским ратом“, али то није било успешно, с обзиром на то што су Совјети поводом тог питања одговорили тек фебруара 1945: „Ако Михаиловић искрено жели споразум с нама, онда нека пошаље свог делегата у Београд, али некомпромитованог човека, који би повео разговоре са Титом у присуству нашег представника. Овим преговорима и под нашом протекцијом била би уређена сва питања. За сад је најважније да се сви боре с Немцима, како би они били што пре побеђени. Стога Михаиловић треба да се бори где му наша команда нареди. Кад споразум буде направљен, тада ће Титови и Михаиловићеви команданти бити пријатељи и неће имати основа за бојазан и неповерење“. Према извештају Ј. Ђоновића, С. Јовановић и М. Крек, исто јула 1944, покушавали су да поспеше четнички покрет, па су Д. Михаиловића упућивали на сарадњу са присталицама В. Мачека и грчког покрета Едес, под Наполеоном Зервасом¹¹⁷, истакавши тада да Енглези „верују да могу да контролишу Тита“. Черчилов говор у парламенту, јула 1944, приликом чега је истакао да неће више подржавати покрет Д. Михаиловића, срушио је очигледно такве наде. Ј. Ђоновић је у оштром тону упутио писмо В. Черчилу, истакавши да Британија „клеветањем српских националних снага“ да су „пансрпске“ и да „Нашег Краља, који је још и сувише млад, можете вашом пресијом да натерате да направи погрешан корак. Само, као кумче нашег Краља, требали би да му кажете да ће, играјући на Титову карту, изгубити престо“. Септембра исте године, упутио је и телеграм Д. Михаиловићу, сматравши да се „Черчил и Стаљин слажу у бољшевизацији Југославије“, чињеницом да су подржали позив краља Петра II да све трупе до 17. септембра 1944. ступе под команду Ј. Б. Тита. Д. Михаиловићу је пренео и поруку К. Фотића, од 29. новембра 1944, који му је саопштио да је тада већ било „немогуће да се ставе под савезничку команду“, али да би ипак било најбоље да остане у земљи како би за српски народ био „симбол његове несумњиве воље да се одупре наметнутој власти и њихових нежељених вођа“¹¹⁸. Ј. Ђоновић сматрао је да је друга

¹¹⁷ Био је вођа покрета ЕДЕС, националистичког антифашистичког покрета у Грчкој

¹¹⁸ Ј. Ђоновић, „Моје везе са Дражом Михајловићем са Средњег Истока“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. I, бр. 2 (1958), 94, 96–98.

половина 1944. године „доба изумирања нашег националног покрета у земљи“, и да су „Тито и његова банда ренегата српских, све радили уз благослов Черчила и Рузвелта“¹¹⁹.

¹¹⁹ Ј. Ђоновић, „Извештаји Ђенерала Михајловића из краја 1943. и 1944. године“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. II, бр. 3 (1959), 63.

IV Коста (Стеван) Павловић

О раду владе Д. Симовића

Коста Ст. Павловић рођен је 1905. године у имућној породици у Београду¹²⁰. Основну и средњу школу завршио је у Паризу, матурирао је у Првој београдској гимназији и дипломирао на Правном факултету у Београду. Био је активан члан студентског удружења за Друштво народа, а у дипломатску службу ступио је 1928. године у кабинет министарства иностраних послова. Био је потом дипломата Краљевине Југославије у Бриселу, Луксембургу и Букурешту, где се и затекао почетком Другог светског рата у Југославији¹²¹.

С обзиром да је влада Јон Антонескуа признала НДХ, био је принуђен да напусти Румунију. Преко Кејптауна, након путовања бродом од месец и по дана, тек октобра 1941. успео је да стигне у Лондон. Од свих сарадника *Гласника СИКД Његош*, он је лично најдуже непосредно боравио са емигрантском владом и овом часопису донео је најшире и најконкретније садржаје о раду емигрантске владе. Био је шеф кабинета председника три емигрантске владе. Приликом свих својих чланака саопштио је и текст кореспонденције, који су свакако примарни извор. Први значајан утисак поводом емигрантске владе био је то што се „Из свих ових разговора јасно се видело да су, на једној страни, српско-хрватски односи све гори и гори, а, на другој, односи између ђенерала Симовића и чланова његове емигрантске владе у најмању руку неуобичајени.“, уз то што су српски политичари примили са неповерењем чињеницу да је В. Мачек одлучио да остане у земљи и што су још у Јерусалиму одвојено становали Срби, Хрвати и Словенци. Према К. Павловићу, Србима је било спорно и то што је И. Шубашић дао прилог католичкој цркви у Јерусалиму на којој је писало „Хрватска 1941“, јер су то протумачили као подршку НДХ. На другој страни, истакао је да хрватски политичари нису хтели да славе дан уједињења 1. децембра, јер „Хрватска сељачка странка није учествовала у његовом стварању“. Као конкретне проблеме српско-хрватских односа, истакао је и то што су већ 1941. године хрватски

¹²⁰ Коста (Стеван) Павловић, његов деда, био је први окружни начелник у Нишу после 1878. Стеван (Коста) Павловић, његов отац, био је дипломата и помоћник министра спољних послова. Кућа им се налазила у Господар Јевремовој у Београду.

¹²¹ Коста Ст. Павловић, *Лондонски дневник 1945–1946*, Београд 2017, 7.

представници у емигрантској влади тражили смену К. Фотића, највишег посланика у Вашингтону, јер Ј. Шутај, као министар финансија без њега није могао да располаже новцем владе који је остављен у Америци. Већа тачка спотицања био је Меморандум Српске православне цркве, који је објављен у листу *Амерички Србобран*, због чега су протестовали Ј. Шутај и Ј. Крњевић истакавши поводом истог да: „...бацајући потпуно неоправдане нападе противу хрватског народа и Католичке цркве. Овај телеграм је објављен противно одлуци на седници Владе и противно доцнијем у истини друкчијем извештају нашег посланика у Турској”. Лично је истакао да су тиме хрватски политичари тражили објашњење „или чак оправдање“, а сметало му је и то што је Ј. Крњевић хрватском народу честитао Божић у тренуцима када се у окупираној држави спроводио покољ над Србима¹²².

К. Павловић истакао је у *Гласнику СИКД Његош* незадовољство већине чланова емигрантске владе радом Д. Симовића¹²³. Оставио је сведочење да је Д. Симовић истакао њему лично како је његова смена „део интрига“: „...да је захтевао да се престане са досадашњом праксом у погледу говора преко радија, у коме једни министри ударају у клин, а други у плочу и да Влада мора заузети јасан став у питању јединства Југославије, облика владавине и личности краљеве“, што су Ј. Крњевић и Ј. Шутеј одбили. Према К. Павловићевим садржају, Д. Симовић је њему истакао и да се М. Нинчић „...одједном сложио са хрватским представницима“, иако су према Симовићу М. Нинчић и М. Грол „...у почетку сматрали да превише попуштам Хрватима“, а како су тада престали да подупиру његов предлог о преношењу имовине емигрантске владе Краљевине Југославије на име Народне Банке како би ограничио Ј. Шутеја. У „интригама“ које је Симовић наводио, К. Павловић пренео је и то да је Д. Симовић истицао да су неки и тежили да „Умање одговорност српског Квислинга ђенерала Милана Недића; а са друге стране да се умањи поразни утисак о злочинима у НДХ“. К. Павловић даље је пренео да је Д. Симовић сматрао противустановним то што су хтели да смене његову владу, а лично је истакао да је до промене морало да дође, јер Д. Симовић, „...који се био завадио с Нинчићем и с Гролом, хтео је на њихова места да доведе Милоша Бобића и Божидара Влајића“.

¹²² Коста Ст. Павловић, „Пад Симовићеве владе“, у: *Гласник СИКД „Његош“*, год. I, бр. 2 (1958), 50–57.67–72.

¹²³ Сам је навео писмо које су потписали: Ј. Бањанин, М. Гавриловић, С. Јовановић, Ј. Крњевић, Ј. Шутеј, М. Грол, М. Нинчић, Б. Чубриловић и М. Крек.

Професор С. Јовановић му је пред пад Симовићеве емигрантске владе рекао: „Немојте ви, као некад Намесништво, да одређујете ко су представници Радикалне и Демократске странке. Оне су решиле да ће њихови претставници бити Нинчић и Грол и тако мора остати”. Према К Павловићу, то Д. Симовић није разумевао – „Кад му је Професор говорио да је ситуација таква да се мора повући, Симовић му је одговорио да то никад неће учинити и да га само мрвог могу уклонити. Он има пун револвер, војник је и браниће се”. На основу даљег садржаја, Д. Симовић ни после наведеног није одустао да истиче како је његова смена „противуставна“, на шта му је С. Јовановић рекао „јер се сада бавим војском, а ви, господине ђенерале, студирајте сада уставно право“. С. Јовановић сматрао је према овом сведочењу да је Д. Симовић пао јер је хтео да има иза себе половину министара, прво попуштавши Хрватима, а онда када је претерао у томе, одстриано Хрвате, а није успео да се приближи Србима – „нико није хтео да разговара са њим на седницама владе“.¹²⁴

О сукобима у емигрантској влади 1942–1943

Као главне тачке сукоба у емигрантској влади С. Јовановића, К. Павловић истакао је: „...прекид односа бана Шубашића с емигрантском владом, одлазак ње на Блиски Исток, женидба Петра II, формулисање наших захтева према Италији, постављање амбасадора у Лондону и владина декларација“. Криза је како он истиче почела у марту, јер је бан И. Шубашић, који је „...уставом био одговоран само краљу, а не и влади“, решио да прекине односе са емигрантском владом и те односе није уредио до краја владе С. Јовановића. Истакао је и да се М. Грол бунио што се И. Шуменковић бира за амбасадора у Лондону, маја 1943. године. К. Павловић истакао је да „Још један узрок кризе било је и питање женидбе краља Петра II“, за шта је нагласио да српски министри нису хтели да прихвате у том тренутку, али да су краља у томе подржавали Ј. Шутеј, Ј. Крњевић и М. Крек. Оно што је пресудило оставци владе С. Јовановића било је то што су Ј. Шутеј и Ј. Крњевић одбили да прихвате декларацију владе о ратним циљевима која је гласила: „Васпостављање Југославије, ревизију свих наших политичких установа у подмлађеном и обновљеном демократском духу, организацију Југославије на федеративној бази и присаједињење Југославији оних крајева који имају југословенски карактер, а нису у

¹²⁴ К. Ст. Павловић, „Пад Симовићеве владе“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. I, бр. 2 (1958), 80–81.

њеном саставу“. Према белешкама К. Павловића, хрватски политичари нису хтели „примити обавезе да ће се њених начела држати и у односу на народ у земљи“, и да су споља били за Југославију, док су унутра подржавали границе НДХ. Даље је истакао да је тада Д. Симовић лично краљу Петру II упутио писму, критиковавши рад владе, дипломатије, стање у земљи и стање у војсци, предложивши између осталог радну владу од пет Министара, одлазак на Блиски Исток и одбор за проучавање уређења земље после рата – Д. Симовић је као узрок видео и то што су „Владе састављане од представника политичких странака које у земљи више не постоје“. К. Павловић истакао је да су за мандатаре нове емигрантске владе разматрани тада и Ј. Крњевић и М. Крек, који то нису прихватили, док М. Грола, Ј. Бањанина и М. Бобића други нису хтели да прихвате¹²⁵. Када је објављено да ће И. Шубашић доћи да исправи несугласице, С. Јовановић истакао је К. Павловићу како Французи имају нескривене симпатије према Србима, док Енглези то имају према Хрватима, иако је према његовом мишљењу ХСС била тоталитарна странка. С. Јовановић тада је такође истакао како су Енглези за Југославију и да знају да су то такође и Срби, али да се плаше мајоризације Срба, односно да то може проузроковати одлазак Хрвата из Југославије. Емигрантска влада је према К. Павловићу успела да се састави тек када је краљ Петар II одустао од „свадбеног министарства“, а С. Будисављевић и В. Вилдер као СДС једини су одбили да уђу у ту емигрантску владу, јер нису желели да П. Живковић има ишта са војском. Аутор садржаја сматрао је та питања „унутрашњо-политичким“, док „Спољно - политичка питања, као што су односи са савезничким владама – нарочито са Совјетском владом – и грађански рат у Југославији – последица сукоба двеју идеологија, нисмо дотакли“¹²⁶.

Према К. Павловићу идентични проблеми, женидба краља Петра II, декларација о ратним циљевима и одлазак владе на Блиски Исток, јавили су се истог дана по ступању емигрантске владе М. Трифуновића, с тим што се тада према њему појавио и проблем амбасадора у Лондону. Први је оставку поднео Ј. Бањанин, који није хтео ни заклетву положити, јер је веровао да М. Трифуновић „...хоће, нити да је у стању да сузбије

¹²⁵ Хрватски представници тражили су од М. Грола да Д. Михаиловић не буде министар војске у новој влади. Представници НРС, Савеза земљорадника и Словенци нису хтели да уђу у Гролову владу. С. Јовановић, М. Грол и М. Гавриловић нису хтели ући у владу М. Бобића. С. Јовановић је као разлог навео да није желео бити са Ј. Крњевићем у истој влади: „...онда бих личио на човека што се преподне позавади са женом, а поподне се с њом под руку шета Калемегданом“.

¹²⁶ К. Ст. Павловић, „Пад Јовановићеве владе“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. II, бр. 4 (1959), 5, 9–15, 18.

сепаратистичке тежње које су се појавиле у емиграцији и да заведе ред и дисциплину у чиновништву и војсци“. Ј. Крњевић је у суштини захтевао да се тражи да се у декларацију дода „стварна равноправност Срба, Хрвата и Словенаца“; избаци наглашавање „етничке сродности Срба, Хрвата и Словенаца“, да се потврди и нагласи споразум о стварању Бановине Хрватске. Према аутору, Ј. Крњевић и Ј. Шутеј се тих дана нису ни виђали са осталим министрима, а М. Грол највише се трудио да их убеђује и разговарао о декларацији. К. Павловић истакао је и да хрватски политичари нису хтели да се сложе ни за постављање И. Шуменковића за амбасадора у Лондону, али то није хтео ни П. Живковић који је предложио Б. Јевтића. Пресудно за пад емигрантске владе М. Трифуновића било је, према К. Павловићу, ипак то што су хрватски министри, према речима П. Живковића „немогући за рад“ – они су као услов останка у емигрантској влади и одласка на Блиски Исток тражили: одобравање буџета бановине, прихватање њихових амандмана, смену К. Фотића, постављање Хрвата И. Јукића за амбасадора у Лондону и недовођење И. Шуменковића у Лондон. М. Трифуновић према К. Павловићу није могао то да прихвати, а истакао је да то нису желели радикали, нити могли прихватити демократе па је 10. августа 1943. године поднео оставку. Пошто је све ово набројао, М. Трифуновић додао му је: „Како је Бановина Хрватска данас у саставу Независне Државе Хрватске, а како ја не радим за Бановину, већ за Југославију, то ми је част поднети оставку Вашем Величанству“. Према ауторовим сећањима, М. Трифуновић избацио је ово из писма оставке „на навалџивање Грола“¹²⁷.

О последњој емигрантској влади са Д. Михаиловићем као министром

К. Павловић сматрао је да је образовање емигрантске владе Б. Пурића било нека врста „државног удара“, јер је све завршено на двору¹²⁸. Владу Б. Пурића оценио је као чиновничку и прилично хетерогену, у којој је само Милан Мартиновић био страначки опредељен, истакнути представник ХСС и према аутору „нема никакве сумње“, да је „представљао ‘очи и уши’ Крњевића и Шутеја“, а да се и Словенац Иван Керн прихватио положаја у емигрантској влади након што се договорио са М. Креком, док су сви остали чланови ушли у Владу без претходног договора са српским политичким странкама. И ова

¹²⁷ К. Ст. Павловић, „Пад Јовановићеве владе“, у: *Гласник СИКД „Негош“*, год. III, бр. 6 (1960), 63–65, 69.

¹²⁸ *Исто*, 70.

емигрантска влада се према К. Павловићу суочавала са истим проблемима: краљевом женидбом, Декларацијом о ратним циљевима, одласком на Блиски Исток, постављањем амбасадора у Лондону, док су се тад појавила и питања признавања НОВЈ-а и буџет Бановине Хрватске. К. Павловић истакао је да та емигрантска влада, за разлику од претходне, „с обзиром на то што је била чиновничка“, није морала да се консултује са политичким странкама, па је одлучено да се што пре крене на Блиски Исток и декларација скине са дневног реда. Б. Јевтић тада је постављен за амбасадора у Лондону.

Аутор К. Павловић, навео је да су Б. Пурић, председник емигрантске владе, и С. Јовановић истицали да „Енглези, својом политиком иду на руку непосредно комунистима“, односно да „...их наоружавају, јер то већ чине Совјети“, да се надају да ће тиме да их „...спрече да падну у руке Руса“ и „...да Енглези због Совјета нису прихватили склапање војне конвенције којом би се обавезали да снабдевају само четнички покрет.“ Б. Пурић је аутору истакао и да је почетком септембра И. Керн поднео оставку како би спречио одлазак владе на Блиски Исток, а као разлог је навео то што нико није присуствовао потписивању капитулације Италије, што је очигледно било у интересу Словенаца због територијалних претензија. Краљ Петар II се према аутору у једном тренутку сукобио и са Б. Пурићем, јер је он био против његове женидбе и разматрао оставку, док је и краљ разматрао његову смену, приликом чега би мандат за нову емигрантску владу поверио Б. Чубриловићу, али до тога није дошло. Б. Пурић је ипак то прихватио, реконструисао владу, а сменио и М. Маринковића, због тога што је без сагласности владе поверио краљу Петру II на потпис буџет Бановине Хрватске.

Највећи притисци међународних фактора и догађаја у земљи, ипак су се према К. Павловићу појавили тек марта 1944. године. Према његовим белешкама, истакнуто је да су од тада инострани медији наглашавали да се „Очекује пад Пурићеве Владе“ и „напори да се дође до споразума са Титовим снагама“. Као главни разлог био је однос према снагама Д. Михаиловића, односно захтеви да се емигрантска влада одрекне његовог покрета или да поднесе оставку. Аутор је истакао да се емигрантска влада Б. Пурића чак ословљавала у медијима и као „великосрпска“, „реакционарна“ и „диктаторска“. Према К. Павловићу, чак ни А. Идн није био задовољан политиком „коју су му Совјети наметнули“ и да је партизански покрет пустио пре свега зато што: су га Немци ликвидирали, што се

поцепао на фракције и што су сви Срби против њих. К Павловић осведочио је да је учествовао и у шифровању поруке коју су преко К. Фотића да се Рузвелту саопшти о притисцима Енглеза да се напусти Д. Михаиловић и смени Б. Пурић. Аутор је за то време истакао и како су највећи притисци били од В. Черчила и А. Идна на емигрантску владу да се напусти четнички покрет, да покрет сарађује са окупатором, и на Петра II да именује одбор од три особе који ће да исплаћује министар, а да о судбини монархије одлучи народ после рата, док је краљ према сведочењу К. Павловића одговарао на притиске са ставом да „народ не заслужује“ да не буде искрцавања на Балкану и да Ј. Б. Тито нема ни 30 хиљада људи. Посебно је истицао расправе В. Черчила и краља Петра II, чија је суштина била однос према Титу, јер је В. Черчил сматрао да је „Тито ујединио све Југословене“, док је краљ истицао да их је „ујединио све против себе“. Притисци око тога били су присутни од марта до маја 1944, где су Енглези према К. Павловићу суштински захтевали да се сва власт у земљи преда Титу. Као опција се узимало и то да се направи разграничење деловања четника и партизана, али до тога очигледно није дошло. У више наврата, како је К. Павловић истакао, политичари у емиграцији покушавали су да нађу неко средње решење чија би суштина била да се не одбаци Д. Михаиловић и да се Титу не да сва власт, већ да се призна искључиво као војни командант¹²⁹.

– Данас се одиграо последњи чин трагедије која се зове ‘Краљевина Југославија’. Од јутрос сва штампа, изузев ‘Тајмса’, објављује истоветну вест да је краљ Петар II позвао Шубашића, јер Грол није могао да образује владу. Шубашић треба одмах да поведе разговор с Титом, кога је Краљ признао Врховним командантом. Неће више бити у иностранству Југословенске владе у правом смислу речи и Шубашић ће се само старати о администрацији. Краљ се неће враћати у земљу док се не обаве избори. У амбасади нико о овом ништа није знао. Вест је на разне начине коментарисана, али нико у њу није веровао – био је начин на који је аутор ову вест доживео и истакао је да је краљ Петар II бана И. Шубашића заклео у хотелу. Према његовом садржају, многи истакнути политичари у

¹²⁹ Као најутицајније у то доба, аутор је истакао С. Јовановића, И. Шубашића и М. Грола. С. Јовановић је неретко износио и шале у разним ситуацијама. Када се разматрало о саставу емигрантске владе крајем маја 1944, он је аутору рекао:

— Оставио сам Грола и Бана доле у салону и дошао сам с вама мало да поразговорам, Ено их још се свађају. А ствар је тако проста: Бан неће у владу без Грола, Грол неће без мене, ја нећу без Милана (Гавриловића), а Милан неће без Драже. Сви се, према томе слажемо, сви смо повезани. Још само да Дража изјави да неће без Бана и све би било у најбољем реду!“

емиграцији нису ништа знали о томе и Б. Пурић истакао је К. Павловићу како он није поднео оставку, како је то дезинформација, али да не жели да иде против краља Петра II. И. Шубашић је приликом преузимања дужности истицао да хоће „да спасава част српског народа“ и наговестио да планира да иде у Бари на разговор са партизанима, док је Б. Пурић и даље био уз Михаиловића, о чему говоре његове речи Шубашићу: „Оставите ви част српског народа! Њу брани и одбраниће је Драгољуб Михаиловић!“, а даље и краљу Петру II:

И Михаиловић је наш данашњи Карађорђе или, Величанство, ако вам је то милије, Милош. Али док је Карађорђе стварао државу за себе, Михаиловић је ствара за вас. Ако њега напустите, увредили сте цео српски народ, а то не смете да чините. Ја не знам како ће се прилике развијати у земљи и не могу вам јемчити да ћете се вратити на престо, али су сви изгледи да хоћете. Ако Михаиловића одбаците и признате Тита, сигурно је да се нећете вратити. Ви сте млади и нисте могли у земљи да се борите уз Михаиловића. Неки вам пребацују да сте побегли 1941. То није тачно! Вас је влада одвела. Али сте ви Карађорђевић и до краја останите Карађорђевићем. Будите до краја Краљ оном народу који, изговарајући вадпе име, умире за Краља и Отаџбину¹³⁰.

О последњој емигрантској влади и намесништву

К. Павловић истакао је да је и Првислав Грисогоно био једини Хрват који је са њим био 1. јуна 1944. када је образовања емигрантска влада И. Шубашића. Рекао је: „...да ће српски народ Шубашићеву владу с правом сматрати трећим издајством Хрвата у овом рату. Прво је било кад су, априла 1941, бежали из војске; друго кад су, у Независној Држави Хрватској, клали Србе; треће, сада, кад су издали Михаиловића“. С. Јовановић му је саопштио да је пресудно било то што је В. Черчил посредством енглеских обавештајаца поручио краљу Петру II да је једино са И. Шубашићем могао да се договори о отпуштању Д. Михаиловића, док М. Грол и он нису могли да пристану и на неку декларацију коју би краљ послао Титу¹³¹. С. Јовановић рекао је К. Павловићу „да су сви српски политичари одбили да уђу у владу“ и да је рекао краљу Петру II како је све у Шубашићевој влади

¹³⁰ К. Ст. Павловић, „Пад Пурићеве владе“, у: *Гласник СИКД „Његош“*, год. IV, бр. 7 (1961), 17–20, 24–27, 30.

¹³¹ *Исто*, 28–30.

уперено против Срба. Према садржајима аутора, И. Шубашић притискао је највише М. Грола, који му је одговорио: „Док сте са мном још водили разговоре, примили сте се председништва, не обавештавајући ме, и положили сте и заклетву. Ништа ме нисте питали кад сте кренули за Бари и Вис. Нећете да ми покажете споразум који сте потписали с Титом. На мене немојте да рачунате“. Даље је истакао како је И. Шубашић сматрао своје деловање да ради и у интересу српског народа и да ће га он „дочекати као ослободиоца, на славолюцима“. К. Павловић истакао је да су представници српских политичких странака одбили да уђу у ту емигрантску владу, а да су се С. Будисављевић и С. Косановић¹³², представници левог крила СДС, већ изјаснили за Ј. Б. Тита и партизане. И. Шубашић је, према њима, септембра и октобра 1944. године направио и велике измене међу дипломатским чиновницима – „чишћења“, како је то аутор описао, међу којима се истиче пензионисање Ј. Ђоновића, тада представника у Алжиру, Б. Јевтића у Лондону и К. Фотића у Вашингтону. К. Павловић је у белешкама саопштио и да је 7. септембра 1944. године и С. Јовановић покушао да преко Американаца упути саопштење Д. Михаиловићу „да обустави братоубилачки рат“ и да је тада „најважнија борба против Немаца“ уз Велике савезнице, али да то није успео. Посебно је, према аутору, С. Јовановић покушавао да према Ј. Емерија и А. Идна помогне Д. Михаиловићу, али они су само разматрали опцију да Михаиловић евентуално напусти земљу, што према члановима владе није у његовом карактеру било могуће.

Краљу Петру II је према сведочењу К. Павловића „тек у новембру 1944“, постало јасно „куда Шубашић иде“, и одбијао је под притиском до јануара 1945. да се оформи намесништвом а да су политичари „Крњевић, Грол, Бањанин и Будисављевић“, саветовали краља да никако не прима намесништво, док је И. Шубашић константно вршио притисак да у то уђу у високи представници партизанског покрета. Крајем јануара 1945. године краљ Петар II је у једном тренутку покушао и да смени И. Шубашића, „што нико није очекивао“ према К. Павловићу, али је касније био принуђен да разматра намесништво у договору са њим. За чланове су спомињани многи, од којих су важнији били Д. Симовић, Б. Марковић, Ј. Шутеј, М. Трифуновић, М. Грол, али да је и Титова реч о намесништву

¹³² Рођен је 1894. године на простору Хрватске. Био је новинар и члан СДС и Селјачко-демократске коалиције те странке са ХСС, као и посланик те странке у више наврата у оквиру Удружене опозиције. Био је противник приступања Тројном пакту и ушао је у владу 27. марта, („Kosanović, Sava“, у: *Hrvatska enciklopedija*“, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33304> (Приступљено 1. 9. 2020).

била једна од најбитнијих. За намесништво које је оформљено коначно 3. марта 1945, и у које су ушли С. Будисављевић, Никола Мандић и Душан Серенц, К. Павловић истакао је да није било ниједног политичког човека, да су двојица били комунисти, а да је и С. Будисављевић припадао странци С. Косановића која је од „...првог дана почела да сарађује са народноослободилачким покретом“. „Сва су ова тела, по своме саставу, била нека јача, нека слабија, по своме раду, једна боља, друга гора, али су сва, осим последњега, бранила интересе и народа и одсутног или малолетног владара којег су заступала“¹³³, али да ово „...намесништво није бирао нити краљ, нити народ, већ КПЈ, и да оно није хтело да брани нити интереса краља нити народа, већ КПЈ“, истакао је аутор садржаја, чиме је закључио своје садржаје о емигрантским владама¹³⁴. Његова улога и излагања утицала су, по свој прилици, да се Стефан (Коста) Павловић, његов син, почне историографски бавити истраживањем емигрантске владе.

¹³³ Аутор је набрајао сва намесништва од увођења те институције за време кнеза Милана Обреновића.

¹³⁴ К. Ст. Павловић, „Образовање намесништва“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. V, бр. 9 (1962), 27–30, 34–36, 41.

V Радоје Вукчевић.

Сукоби у емигрантској влади и однос Савезника до Техеранске конференције

Радоје Вукчевић био је најобразованији од сарадника. Завршио је право на Универзитету Колумбија, а студирао је и на Кингс Колеџу у Лондону и на Сорбони у Паризу. Право је докторирао на Хајделбергу у Немачкој. Почетком Другог светског рата живео је у САД и од стране Министарства одбране САД био је изабран да буде официр за везу са ЈВУО. Он је своја саопштења излагао и са критичким апаратом у *Гласнику СИКД Његош*, односно за све своје тврдње навео је референце.

Прве чињенице које је истакао, био је лош однос Велике Британије према емигрантској влади још на Блиском истоку, где су јој чак конфисковани и авиони. Атмосферу у првим владама описао је као „...попуштајућу Хрватима, са аферама у Каиру, падања три владе пред Крњевићеве ноге, уз стално слабљење ауторитета, и владе, и Круне“. Као највећи проблем сматрао је „ултрадемократски принцип“ у емигрантској влади – једногласност за све одлуке, који је био фаталан и утопистички, а чиме се највише служио Ј. Крњевић, који се служио „опструкцијама и саботажама“, било да се ради о разним злочинима, декларацији о ратним циљевима емигрантске владе или буџету Бановине Хрватске. Он је истакао и како су Срби пристали да чине уступке поводом Бановине Хрватске, али да Хрвати и даље никако нису хтели да признају усташке злочине – док се „Шубашић прилично колебао, Крњевић и Шутеј су све те ‘српске приче о погромима’ жигосали као ‘фалсификате шовиниста’... и злонамерне нападе на хрватски народ и хрватску цркву“. За то је цитирао и В. Мачека који је 1947. године у емиграцији изјавио: „Неки од њих једва су и дочекали да се прошири хрватски ‘лебенсраум’, на штету Срба, који су се ‘жали боже нашли у Хрватској’“. Р. Вукчевић истакао је као спорно и то што су хрватски политичари имали посебну радио везу са Хрватском. Посебно се осврнуо на однос Ф. Д. Рузвелта, председника САД, према Србима и Југославији, цитиравши га: „Ви ћете бити изненађени да се нисам сложио с Премијером (Черчиллом). Али ја сам држао, да питање реконструкције Југославије мора бити на првом месту решено од стране српског народа“. За Рузвелта је истакао и како му је будућност Хрвата, „који су узели различити пут од Срба“ изгледала „магловита“. Хрватске чланове у емигрантској влади

сматрао је за „усташке протекторе и југословенске гробаре“, које су српски политичари попуштањем претворили у стварне господаре Југославије.¹³⁵

Као други узрок лоших одлука до краја 1943. Р. Вукчевић сматрао је „олимпијску гордост три генерала“ и „обест и препотентност неколико официра, на челу са три генерала, који су изазвали Каирску аферу¹³⁶, не ради општих питања, већ својих личних интереса. Та смешна бура у чаши воде, то фатално уздизање срозаних личности изнад народа, који оставише у крви и сузама, и изнад народне судбине пред судом слободног света, било је још више излишно него Солунски процес из 1917“. Б. Чубриловића сматрао је за совјетског агента, и навео како је сам признао да је све разговоре у Влади саопштавао совјетском амбасадору. За конкретну прекретницу у паду угледа покрета Д. Михаиловића сматрао је почетак 1943. године, када је у код Британаца почео да расте углед Ј. Б. Тита. Белијева интрига о томе како је Михаиловић у говору у Колашину истакао да је влада у емиграцији заточеник Велике Британије и конфинирана од стране Њеног Величанства¹³⁷, и како та чињеница „...имала је за директну последицу и пристанак Југословенске владе о Михаиловићевом потчињавању Средоземној британској команди, маја 1943. Прва наредба ове Команде, била је: Михаиловићево повлачење на јужну страну Копонаика.“ Сматрао је да америчка дипломатија и њихови обавештајци нису могли да утичу на британске и да су чак вршили притисак и на САД, да ће она бити одговорна ако пропадне Америка“¹³⁸.

О притиску Британаца за владу И. Шубашића

За Б. Пурића сматрао је да није имао довољно искуства, али да је поред С. Јовановића, Ј. Ђоновића и М. Гавриловића био „...душом и телом уз национални покрет, па према томе и уз Михаиловића“, док је сматрао да је главни циљ Британаца половином 1944. био притисак на емигрантску владу за уклањање Михаиловића и признавање Тита¹³⁹. За директан напад на краља Петра II и емигрантску владу, аутор је сматрао крај

¹³⁵ За овај исказ цитирао је сведочење К. Фотића.

¹³⁶ Под Каирском афером аутор је подразумевао свађе и интриге међу официрима и сукоб официра са емигрантском владом. Истакао је да због ње нису били задовољни ни В. Черчил ни Рузвелт и да је таква атмосфера саботирала помоћ коју су САД хтеле упутити четничком покрету и да је то, уз британску политику, било дугорочно пресудно што је партизански покрет победио четнички (Радоје Вукчевић, „Од Техерана до Шубашићевог устоличења“, *Гласник СИКД Његош*, бр. 8 (1962), 43–44)

¹³⁷ Сматрао је да је емигрантска влада била под британским протекторатом.

¹³⁸ Р. Вукчевић, „На путу ка Техерану“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. V, бр. 9 (1963), 4 – 7, 11, 16.

¹³⁹ Аутор сматра да су Британци и Черчил лично преувеличавали број партизанских војника за чак 10 пута.

марта 1944. године, десет дана након краљеве женидбе, када је *Обсервер* изнео да би „Чубриловић могао оборити Пурићеву владу“, а да су се тад Станоје Симић¹⁴⁰, М. Мартиновић, па и генерал Д. Симовић „увукли у то коло“ које је пришло Совјетима.

Р. Вукчевић је као кључну карактеристику за то што је и Јовановићева и Трифуновићева емигрантска влада срушена, видео „хаос“ који је правио Ј. Крњевић, који није могао да види државу изнад своје партије ниједном, па је састав емигрантске владе препуштан краљу Петру II. Истакао је и како је Черчил „мољакао“ „балканског плебејца Тита“ и константно му се додворавао да половином 1944. ради на уклањању Пурићеве емигрантске владе и Д. Михаиловића. Сматрао је да су 24. маја 1944. М. Грол, С. Јовановић и Шубашић решили да се изабере мање лоша опција и да ће „Михаиловићу бити лакше ако то уради један Јовановић, него и он и сви они зајендички“, али да су захтевали да његово уклањање значи деполитизацију и да је према њима и Тито требало да се деполитизује. Ипак, према садржају који је Р. Вукчевић саопштио, И. Шубашић је са В. Черчилом и краљем Петром II „исте вечери већ све договорио“, за даље постављање, да је „већ имао у цепу“ емигрантску владу и да је потајно радио на рушењу Д. Михаиловића. Вишки споразум, објаву краља Петра II од 12. септембра и споразум од 1. новембра, сматрао је Шубашићевим и краљевим „капитулацијама“¹⁴¹. Према мишљењу Р. Вукчевића, о Вишком споразуму и „устоличењу Тита“, амерички одговорни државници нису знали и веровали, а И. Шубашић био је „дилетант“ и „неспособан“, „вероломник“ и „кривоклетник“. Краљ Петар II је јануара 1945. приговарао по питању регентства и да је у тих дана и Шутај био незадовољан Шубашићем, који је „радио по Титовим диктатима“. Последња, према аутору, избила је 22. јануара 1945. године, када је краљ Петар II отпустио Шубашићеву емигрантску владу, јер се није слагао са две тачке споразума – о регентству и АВНОЈ-у као законодавном телу, али је 29. подлегао притиску „јер није могао да нађе подесну личност за замену“ и поново поверио Шубашићу мандат и помирио се са амандманима¹⁴². Према Р. Вукчевићу, након конференције на Јалти, Британци су неуспешно покушавали да издејствују да се разматрају амандмани, али су ипак попустили

¹⁴⁰ Рођен је 1893. у Београду. Учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. Правни факултет завршио је у Београду. Био је дипломатски чиновник Краљевине СХС, а 1942. године именован је за посланика и потом амбасадора у Москви.

¹⁴¹ Р. Вукчевић, „Од Техерана до Шубашићевог устоличења“, у: *Гласник СИКД Његош*, год V, бр. 10 (1962), 50–51, 57, 66–70, 72.

¹⁴² Р. Вукчевић, „На путу ка Јалти“, у: *Гласник СИКД Његош*, год VI, бр. 11 (1963), 45–48, 51. 55.

пред Совјетима, и затражили да се већ 11. фебруара И. Шубашић упути за Београд, али се све одужило због одабирања намесника¹⁴³. С.Будисављевића, кога је Тито предложио, Р. Вукчевић сматрао је „бескичмењаком“ и подсећао на његов надимак „Фрајла“, док је А. Мандића и Д. Серенца сматрао за „два анемична пузавца“ и титовце¹⁴⁴. Владу ДФЈ образовану 6. марта 1945. године, окарактерисао је као владу „22 комунистичка сартрапа и пет капитулантских сартрапа или присутних грађана“.

¹⁴³ Према његовом садржају, Ј. Б. Тито је одбио Ј. Шутаја, Д. Симовића и М. Грола.

¹⁴⁴ Р. Вукчевић, „Јалта, свет и Југославија“, у: *Гласник СИКД Његош*, год. VI, бр. 12 (1963), 9–11, 14, 18.

VI Осврт на судбине важнијих сарадника, споменутих председника влада и страначких лидера

Емиграција

К. Ст. Павловић остао је након рата у Лондону и учествовао је у друштвеном животу емиграције. Магистрирао је на Универзитету Кембриџ и био библиотекар Славенске библиотеке, а од 1961. стални члан Факултета за савремене и средњовековне језике. Био је и генерални секретар Југословенске народне одбране. Написао је 28 студија које се тичу југословенско-британских односа у Другом светском рату. Стеван. К. Павловић, његов син, написао је неке од првих радова о емигрантској влади¹⁴⁵. Р. Вукчевићу било је забрањено да се врати у Југославију, док је његовој жени и сину, Милану Вукчевићу, у почетку било забрањено да је напусте. Живео је у САД¹⁴⁶. Ј. Ђоновић је после рата неко време боравио на Блиском Истоку, а затим отишао у САД. Био је доживотни почасни председник Српског историјско културног друштва *Његош* и његов редовни сарадник за живота, оснивач листа *Слобода* 1952, гласила Српске народне одбране у САД, и њен први уредник. Учествовао је у оснивању Слободне Српске православне цркве – део свештенства у САД који се одвојио од Патријаршије у СПЦ. Његова саопштења *Моје везе са Дражом Михаиловићем* приредио је 2004. године историчар Коста Николић¹⁴⁷.

С. Јовановић, други председник владе у емиграцији, такође је остао у емиграцији и био активан у културном раду – основао је удружење српских писаца у изгнанству чији је први председник био Милош Црњански, сарађивао је са многим емигрантским листовима. Био је први председник Југословенског народног одбора у који су приступили и многи страначки прваци који су учествовали у раду емигрантске Владе¹⁴⁸. За све време свога деловања, Југословенски народни одбор истицао је да су за његове осниваче узети представници оних политичких странака које су примиле одговорност за државни удар 27.

¹⁴⁵ К. Ст. Павловић, *Лондонски дневник*, 7.

¹⁴⁶ Бранислав Ђурашевић, *Биографија Милана Р. Вукчевића*, Београд 2004, 3–4; 56.

¹⁴⁷ Ј. Контић, „Јован Ђоновић“, у: *Гласник СИКД Његош*, год VI, бр. 11 (1963), 8–9; Јован Ђоновић, *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, уредио Коста Николић, Београд 2004.1.

¹⁴⁸ Ј. Бањанин и Б. Јефтић, чланови ЈНС; В. Вилдер, председник Извршног одбора СДС; М. Гавриловић, председник Српске земљорадничке странке; М. Бобић, члан Извршног одбора НРС.

марта. Они су желели са разлогом са узму такве осниваче, како би нагласили континуитет такве политике и направили разлику од КПЈ. Лично су сматрали да се борба против нацистичко-фашистичког тоталитаризма тада продужава и на борбу против тоталитаризма у комунистичком виду¹⁴⁹. Б. Пурић осуђен је од власти социјалистичке Југославије и остао је у емиграцији и сарађивао са *Гласником СИКД Његош*¹⁵⁰. П. Живковић, један од лидера некадашње ЈНС, осуђен на смрт од стране нових власти, изгледа да није желео до смрти да престане са својим политичким и завереничким активностима, па је 1946. планирао и одређене акције у Југославији. Умро је у Лондону 1947. године¹⁵¹. Од споменутих политичара, суђено је и С. Јовановићу, М. Нинчићу¹⁵², М. Жујовићу, М. Гавриловићу, браћи Р. и Ж. Кнежевић и К. Фотићу¹⁵³, очигледно најистакнутијим емигрантским политичари који су подржавали Д. Михаиловића и четнички покрет.

Ј. Крњевић такође је био принуђен да остане у емиграцији. Он се оштро успротивио Вишком и Београдском споразуму и тврдио је да И. Шубашић нема мандат за преговоре са покретом који успоставља тоталитарну власт. Остао је у Лондону и након рата и упозоравао иностране факторе на прогоне, колективизацију и централизацију у Југославији. Залагао се за право Хрватске на самоопредељење, а учествовао је и у раду ХСС у емиграцији – био је председник након смрти В. Мачека 1965¹⁵⁴. Против споразума Тито – Шубашић био је и М. Крек, најистакнутији словеначки политичар у емиграцији, за шта се већ септембра 1944. изјаснио. Он је остао у емиграцији, прво у Риму до 1947. године, а затим је отишао у САД.

Повратак у Југославију

М. Грол био је политички најактивнији и најзначајнији политичар који се вратио у Југославију после Другог светског рата. Изабран је за потпредседника Привремене владе

¹⁴⁹ Драган Суботић „Слободан Јовановић у егзилу“ у *Слободан Јовановић – личност и дело*, Београд 1998, 77, 307.

¹⁵⁰ Ј. Контић, „Централна управа Српског историјско-културног друштва Његош, у: *Гласник СИКД Његош*, год. V, бр. 9 (1963).

¹⁵¹ М. Вјелјас, *n. d.*, 314.

¹⁵² Đura Ninčić i Olga Ninčić, deca M. Ninčića vratili su se u zemlju i učestvovali u radu novih vlasti. („Đura, Ninčić“; „Нумо, Олга“, у: *Ко је ко у Југославији*).

¹⁵³ М. Радојевић, *М. Грол*, 319.

¹⁵⁴ Zdenko Radelić, *n. d.*; <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11358> (Приступљено 1. 9. 2020)

ДФЈ¹⁵⁵. Он се двоумио да ли да се враћа, али „не желећи да буде бела гарда“, одлучио се за компромис. Као председник ЈДС, учествовао је у политичким дешавањима током 1945, расправама у законодавном раду Председништва АВНОЈ-а. Интервенисао је често против хапшења и стрељања које су спроводили органи службе безбедности без суда и „терора“ који се спроводио у земљи. Августа 1945. поднео је оставку, незадовољан радом нових власти, а септембра 1945. године одлучио је да не учествује на изборима. Био је најважнији сарадник часописа *Демократија*, приликом чега је критиковао подвајање Срба и Црногораца и то што су Срби предвиђени у четири федералне јединице. Часопис је забрањен и странка је ипак бојкотовала прве изборе због неправедних услова по странке у односу на КПЈ који су били присутни¹⁵⁶.

У првој Влади ДФЈ били су и И. Шубашић, као министар спољних послова, и Ј. Шутај, као министар без портфеља. Ј. Шутеј сматрао је да КПЈ није поштовала споразум Тито-Шубашић, па је у октобру 1945. поднео оставку. Учествовао је на конференцији првака ХСС и сукобио се са онима који су хтели да ХСС сарађује са Народним фронтом и изласком на изборе у оквиру те организације. Контактирао је са појединцима србијанских и словеначких странака и „...отпадницима из ХСС, ради стварања сељачко-социјалистичког или сељачко-демократског блока“, али није у томе успео. Из политике се повукао крајем 1946. године и живео је од тада у Загребу у пензији¹⁵⁷. У земљу су се вратили Д. Симовић и М. Трифуновић, али без значајнијих политичких активности¹⁵⁸.

¹⁵⁵ У владу су ушли и И. Шубашић, Ј. Шутеј.

¹⁵⁶ М. Радојевић, *М. Грол*, 274, 281–283, 296.

¹⁵⁷ „Šutej, Juraj“, у: *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60052> (Пристапљено 1. 9. 2020)

¹⁵⁸ В. Иветић, *нав дело*, 50.

Закључак

Краљевина Југославија није могла да се суочи са немачком војном силом, углавном због техничке надмоћи, али свакако потпомогнуте незадовољством њених народа, пре свега хрватског. Окупација је довела до масовних злочина и стварања концентрационих логора. Током четири године, у Југославији је текао готово константан сукоб и цивилног становништва и војно-политичког фактора, чак и независно од окупатора. Најтрагичније последице биле су по српски народ на територији НДХ, с обзиром на то што је један од главних политичких циљева усташког врха био обрачун са Србима. Као и многе друге владе европских држава које су биле окупиране од сила Осовине и њених савезника и влада Краљевине Југославије морала је да оде у емиграцију под покровитељством Велике Британије. Већ приликом Априлског рата и на путу одласка у емиграцију преко Грчке, Египта и Палестине, јавиле су се, а слободно се може рећи и наставиле нетрпељивости српских и хрватских политичара које никада после нису престале. Спонтано због масовних злочина, а потом и организовано, у држави су се јавили и покрети отпора – четнички и партизански. Без обзира на њихове стратешке разлике, стрпљење и повољан тренутак или готово непрестану борбу, у почетку су оба покрета отпора ратовала са окупатором, а чак и међусобно сарађивала, приликом јулског устанка у Црној Гори и ослобађања од окупатора у Србији. Д. Михаиловић и четнички покрет имали су подршку званичне владе у емиграцији и западних савезника, док су Ј. Б. Тито и партизански покрет били револуционарна организација, у почетку доминантно под политичком присмотром СССР. Спорадични сукоби, револуционарни карактер партизана, а вероватно и најавна немачке офанзиве, довели су до међусобног сукоба та два покрета, а потом и потискивања оба покрета са територије окупиране Србије.

Владина стратегија била је ослањање на Велику Британију и остале западне савезнике и територијалне претензије према Аустрији и Италији. „Влада од 27. марта“, емигрантска влада Д. Симовића, тежила је највише томе да организује ма какву војску и започне своје пропагандне активности. Интриге и сукоби у емигрантској Влади започели су већ 1941. године. Главни предмет тад је био однос према усташким злочинима у НДХ, и константа је било то што су хрватски политичари готово јединствено умањивали или, чак и када би осуђивали, релативизовали исте, док су српски готово вапијући молили њих

за осуду. Сукоб се појавио и између политичара и млађих официра са Д. Симовићем и генералима њему блиским, што је на крају и довело до пада његове емигрантске владе и образовања владе С. Јовановића. Интриге су се јавиле и у пропагандним активностима, јер је пропагандни центар у САД, под утицајем И. Шубашића С. Косановића и неколико српских политичара изван Србије почео са осудом четничких покрета и започео сукоб са К. Фотићем, и српским исељеницима који су доводили у питање визију Југославије и подржавали четнички покрет. Велика Британија тада је већ наговестила своју константну стратешку подршку хрватским концепцијама федерализације југословенске државе, видевши у томе сигурнију опцију за своје геополитичке интересе. Владе С. Јовановића и Милоша Трифуновића, без обзира на очекивања, једнако су наставиле да пружају подршку четничком покрету и Д. Михаиловићу, одстранивши утицај генерала у емиграцији, именовавши њега за министра војске и унапредивши га у чин генерала, али не бисмо могли рећи да је то било безусловно, с обзиром на то да је С. Јовановић знао да упуту и критику њему око значаја непријатеља. Око конкретних државно-правних питања, ова емигрантска влада није могла да се споразуме са хрватским представницима, који су константно инсистирали на потврди интереса пре свега Бановине Хрватске, уз још понека питања која су се тичала дипломатских представника. Тада су се српски чланови у емигрантској влади почели разилазити и са краљем Петром II Карађорђевићем, који је решио да се ожени у сред рата, а за то није имао подршку српских политичара.

Чини се да можемо рећи да су емигрантске владе биле ван контекста окупиране Југославије, нису биле добро упућене или макар нису имале добре процене, с обзиром на то да су им КПЈ и партизански покрет за то време сузбијали ауторитет и практично већ за време рата револуцијом успешно градили темеље нове државе. Оснивање и два заседања АВНОЈ-а, и уз неке критике савезника у почетку, практично су срушили могућност за обнову старог поретка. Постепено су стекли и готово апсолутну подршку британске политике, која је тада све више напуштала четнички покрет, сматравши га пасивним и колаборационистичким. Влада Б. Пурића, без политичких права, затекла се у тим кључним догађајима, да би и она на крају била срушена под притиском Британије због идентичних питања, а пре свега односа према четницима и партизанима. И. Шубашић, уз апсолутну подршку савезника спремио се за компромис, али чини се да је компромис био само формалан, док је практично то било напуштање четника, прихватање тековина

партизанског покрета и визије КПЈ о будућој држави. Временом су и грађански политичари у емиграцији, од којих је међу наведенима у првој половини XX века био најважнији М. Грол, уз још неке хрватске и српске политичаре изван, прихватили компромис и сарадњу у изградњи нове државе и ушли у владу ДФЈ, чиме је емигрантска влада престала да постоји. Многи други нису се хтели помирити са изградњом нове државе.

Они који нису желели да то прихвате, остали су у емиграцији. Међу њима је било и сарадника Гласника СИКД *Његош*, који је покренут 1958. године у Чикагу, тада под уредништвом Ј. М. Контића. Тај часопис био је у великој мери гласило за апологију српске националне идеје у историјској вертикали и истицао је заслуге четничког покрета. Часопис је нарочито наглашавао српски карактер Црне Горе. Отварао је теме о којима се тешко у то време могло говорити у Југославији. Ј. Ђоновић, тада бивши делегат владе Краљевине Југославије на Блиском и Средњем истоку и организатор пропагандног пункта, политичар и културни радник, учесник важних догађаја од *Бомбашке афере* до последњих трзаја четничког покрета, особа која је своју младост започела као завереник и републиканац, да би формалну политичку каријеру завршио као присталица монархије, од првог броја износио је сведочења и примарне изворе о својим везама са емигрантском владом и четничким покретом. Ј. Ђоновић изнео је своја сећања где је мало способнима, практично сујетнима и „рђама“ сматрао генералску клику око Д. Симовића и Б. Илића, за које је сматрао да су били са интенцијама за рушење ауторитета Д. Михаиловића и четничког покрета. Судаћи по карактеру сведочења, истицао је своју практичност у организовању мрежа сарадње са четничким покретом од Каира до Цариграда и Албаније, док је потцењивао способност неких грађанских политичара. Детаљно је истицао своје активности за организовање везе без посредства Британаца, приликом чега се ослањао на П. Живковића, Д. Петковића, председника емигрантске владе Б. Пурића, а нешто касније француског генерала Шарла Де Гола и дипломатију у Вашингтону, К. Фотића и Ж. Кнежевића. Он је изнео оригиналне телеграме којима је Д. Михаиловић извештавао владу, који су се највише тicali разиласка са Британцима и сукоба са комунистима. Током 1944. године и лично се више везао за четнички покрет, тиме што је именован у четнички ЦНК и током године је покушавао, по свој прилици, слободно речено, да спаси четнички покрет својим дипломатским активностима, али у томе није успео. Лично, није био задовољан

политиком И. Шубашића и очигледно је да је са осталим политичарима и чиновницима који су отказали послушност, крајем 1944. и током 1945. године на своју руку радио на контакту са Д. Михаиловићем и четницима. Ниједну осуду није упутио према њима.

К. Ст. Павловић, шеф кабинета три емигрантске владе, очигледно је у то време упутио најзначајније садржаје о непосредном раду те владе, белешке из свог дневника. Уз већ наведено постојање карактера несугласица, он је саопштио то да су се Хрвати из емигрантске владе увек трудили да истакну Хрватску и пре свега хрватски народ, за шта је износио чињенице као што су: поклон И. Шубашића католичкој цркви који се могао тумачити и као подршка НДХ, честитање Божића хрватском народу у сред покоља над Србима, одбијање да се слави 1. децембар 1918. године и покушаји да се одвојено и независно од јединствене владе истиче државност Хрватске и захтеви за буџет Бановине. Сматрао је да је Д. Симовић имао веома лоше односе са политичарима, док је изнео садржаје где му је сам упућивао да не би требало да толико тежи да апострофира људе из странака који њему одговарају. Он је пренео и разговоре са Д. Симовићем који му је наглашавао да је тежио да смири ситуацију, а како су се српски политичари „одједном“ сложили са Хрватима како би оборили њега и да су све то биле интриге, док истиче и сведочења како је дошло до тога да нико није хтео на седницама владе да са њим уопште разговара. За рад владе С. Јовановића истакао је да је проблем био то што се нису могли усагласити са Хрватима за декларацију о ратним циљевима, приликом чега је речи било о томе што је Ј. Крњевић донео амандмане који траже уз многе исказе и потврду статуса Бановине Хрватске, равноправност и равноправну федерализацију – практично наглашавање хрватских интереса, док су према њему чак подржавали и границе НДХ. Кратка емигрантска влада М. Трифуновића затекла се са истим проблемима, због које је и тај председник „како не ради за Бановину већ за Југославију“ поднео оставку. Приликом тога нам је аутор К. Ст. Павловић пренео и да је П. Живковић изгледа и даље правио неким проблемима, с обзиром на то што су С. Будисављевић и В. Вилдер одбили да уђу у владу у којој П. Живковић има везе са војском. Аутор је владу Б. Пурића сматрао чиновничком и прилично хетерогеном, али је истицао да су и тада хрватски и словеначки „чиновнички“ представници, М. Мартиновић и И. Керн пре свега служили интересима ХСС, односно М. Крека, док су српски представници то учинили без договора са српским странкама. Истакао је да је та влада успела да одложи декларацију, како не би долазило до

сукоба, и да постави прихватљивог Б. Јевтића за министра у Лондону. У то време, према аутору, Британци су све „радили на руку“ партизанском покрету, због тога што су га подржавали и Совјети, док су од марта међународни фактори почели да притискају и Б. Пурића, док је он истрајавао на подршци Д. Михаиловићу и готово полемички се супротстављао И. Шубашићу. О емигрантској влади И. Шубашића истакао је чињенице које су говориле о доживљају политичара који су је видели као уперену против српске политике и да су тога чак и неки хрватски политичари били свесни. Истакао је огорченост М. Грола на И. Шубашића који га није сматрао искреним приликом састава владе, док је према њему краљ Петар II тек новембра 1944. године схватио И. Шубашића. Аутор је сматрао да су српски политичари одбили да учествују у тој влади, издвојивши оне који су се „већ определили“ за комунисте, лево крило СДС. За образовано намесништво сматрао је да је најгоре у историји намесништава од увођења те институције, да није радило за краља и народ, већ за КПЈ, и да ту није било људи политичког ауторитета попут Д. Симовића, М. Грола и Ј. Шутеја и других.

Најкритичнији који је говорио о емигрантским владама био је Р. Вукчевић, који је хрватске представнике Ј. Шутеја и Ј. Крњевића сматрао за хрватске шовинисте, усташке штићенике и слично, док је И. Шубашић према њему био тек за нијансу колебљивији, али је и према њему упутио дословно увредљиве коментаре због преговора са Титом. За рушење ауторитета владе истицао је В. Британију и генерале који су учествовали у Каирској афери, упутивши и њима увреде, док је сматрао да су САД много више наде полагале у четнички покрет, док је за ДФЈ и привремену владу сматрао да је капитулантска. Као ни претходни аутори, није изнео ниједну лошу или увредљиву реч о Д. Михаиловићу и четничком покрету, а много тога јесте о комунистима, Британцима и хрватским политичарима.

Сва три сарадника Гласника СИКД *Његош*, који су своје садржаје осврнули на емигрантску Владу, остали су да живе у емиграцији у САД, односно Британији. М. Грол и М. Трифуновић, лидери ЈДС И НРС, партија из Србије са вишедеценијском демократском традицијом о којима је било реч, вратили су се у земљу и започели учешће у политичком животу, али су веома брзо били разочарани, што је био случај и са два емигрантска лидера ХСС, Ј. Шутејем и И. Шубашићем. Српски политичари повезани са емигрантском владом

и најважнијом сарадњом са четничким покретом које је Гласник СИКД *Његош* споменуо, остали су у емиграцији и тамо наставили политичке и културне делатности. Суштински можемо рећи да су емигрантске владе биле тотално ван контекста, а вероватно се може имплицирати исто и за сараднике Гласника СИКД *Његош*, с обзиром на то што су готово сви позитивно усмерени према Д. Михаиловићу, а да нико од њих није био непосредно у покрету где се константно одвијао братоубилачки рат, што свакако не умањује веома драгоцену вредност овог извора и прилог за биографије свих сарадника и особа о којима је било реч.

Списак коришћених скраћеница

АВНОЈ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије

ЈВУО – Југословенска војска у отаџбини

ЈДС – Југословенска демократска странка

ЈНС – Југословенска национална странка

КПЈ – Комунистичка партија Југославије

НДХ – Независна Држава Хрватска

НКОЈ – Национални комитет ослобођења Југославије

НОВЈ – Народноослободилачка војска Југославије

НОО – Народноослободилачки одбори

НОПО – Народноослободилачки партизански одреди

НРС – Народна радикална странка

СДС – Самостална демократска странка

ХСС – Хрватска сељачка странка

ЦНК – Централни национални комитет

Извори и литература

Извори

Гласник Српског историјско-културног друштва Његош (1958–1964), Чикаго.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata. Tom I. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945, odgovorni urednik Slavko Vukčević, Beograd 1993.

Павловић, Коста Ст, *Лондонски дневник 1945–1946*, Београд 2017

Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата, Београд 1921.

Електронски извори

Дипломатска традиција, Министарство спољних послова Републике Србије, <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/popocitelji> (Приступљено 1.9.2020).

Poznati iz Gradiške – gin.ba, <http://gin.ba/poznati-iz-gradiske/branko-cubrilovic> (Приступљено 1. 9. 2020).

Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://www.enciklopedija.hr/> (Приступљено 1.9.2020).

Hrvatski biografski leksikon, glavni urednik Nikša Lučić, Zagreb 2009–2020, <https://hbl.lzmk.hr/> (Приступљено 1.9.2020).

Литература

Бешлин, Миливој, „Кнежевић, Радоје Л.“, у: *Српски биографски речник*, руководио Чедомир Попов, Нови Сад 2011.

Vjelajac, Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 2004.

Војиновић, Перко, *Политичка и национална мисао црногорске интелигенције (1918–1941)*, Никшић 1989.

Vujović, Dimitrije Dimo, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1989.

Gumhalter, Mira, „Banjanin, Jovan“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, glavni urednik Nikša Lučić, Zagreb 1983.

Димитријевић, Бојан, *Војска Недућеве Србије 1941–1945*, Београд 2011.

Dizdar, Zdravko, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić, uredili *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.*“, Zagreb 1997.

Ђурећ, Veselin, *Vlada na bespuću: internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti na političkoj pozornici Drugog svjetskog rata*, Beograd 1982.

Иветић, Велимир, *Начелници генералштаба 1876—2000*, Београд 2000.

Пинчић, Вукић, *Bombaška i Vasojevićka afera*, Podgorica 2012.

Илинчић, Вукић, „Свестрано маркантна личност“, у: *Свевиђе*, бр. 41 (2001).

Krizman, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980.

Лукић, Александар, „Оснивање Југословенске републиканске странке 1920. и односи у југословенској републиканској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама“, у: *Токови историје*, год. XXX, бр. 3 (2012), 343–360.

Milićević, Nataša, „Konstantin Fotić – diplomata od karijere“, u: *Tokovi istorije*, god XVI br. 1 (1998), 145– 60.

Милуновић Пипер, Марко, *Краљ Никола Први*, Крагујевац 2001.

Павловић, Ст. Коста, *Лондонски дневник 1945–1946*, Београд 2017.

Pavlowitch, K. Stevan, „Out of Context – The Yugoslav Government in London 1941-1945“. *Journal of Contemporary History*. Vol. 16, no. 1(1981), 94–96.

Павковић, Александар, *Слободан Јовановић: Један несентиментални приступ политици*, Београд 2008.

Пајовић, Радоје, *Контрареволуција у Црној Гори: четнички и федералистички покрет 1941—1945*, Подгорица 1977.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije II: Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1978.

Petranović, Branko, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu: 1943–1945: dokumenti*, Beograd 1981.

Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992.

Petranović, Branko i Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.

Radelić, Zdenko, „Krnjević, Juraj“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, glavni urednik, N. Lučić, Zagreb 2013.

Радојевић, Мира, „Љубомир Стојановић“, у: *Срби 1903–1914: Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015, 627–646.

Радојевић, Мира, *Милан Грол*, Београд 2014.

Rajović, Radošin, uredio, *Ko je ko u Jugoslaviji – jugoslovenski savremenici*. Beograd 1970.

Ракочевић, Новица, „У Предвечерје светског рата“, у: *Историја српског народа 6-1*, Београд 1983, 232–259.

Stuparić, Darko, glavni urednik, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945*, Zagreb 1997.

Суботић, Драган, „Слободан Јовановић у егзилу“, у: *Слободан Јовановић – личност и дело*, Београд 1998.

Tomašević, Jozo, *War and revolution in Yugoslavia 1941–1945: The Chetniks*, Stanford 1975.